

Hamida AHMADOVA,
*Baku State University, PhD student at the department of the
New and modern history of European and American countries
E-mail: t_hemide@live.com*

NATO PEACEKEEPING OPERATIONS

Abstract

One of the key issues playing an essential role in the current system of international relations is peacekeeping operations. The collapse of the USSR and the expansion of the geography of new conflict zones paved the way for NATO's peacekeeping operations. The article deals with NATO's commitment to maintain peace in Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Afghanistan, Iraq and Darfur. The article gives a review of the causes and effects of those conflicts.

Key words: NATO, peacekeeping operation, peace, conflict, international security, Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Iraq, Afghanistan.

МИРОТВОРЧЕСКИЕ ОПЕРАЦИИ НАТО

Аннотация

Одним из вопросов, играющих особую роль в системе современных международных отношений, является вопрос миротворческих операций. Распад СССР, возникновение новых конфликтов и расширение его географии заложили основу для осуществления миротворческой деятельности НАТО. Статья посвящена операциям НАТО по поддержанию мира в Боснии и Герцеговине, Косово, Афганистане, Ираке и Дарфуре. В статье рассмотрены причины и последствия возникновения этих конфликтов.

Ключевые слова: НАТО, миротворческая операция, мир, конфликт, международная безопасность, Босния и Герцеговина, Косово, Ирак, Афганистан.

Introduction. A peacekeeping operation is an initiative implemented by a decision of the UN General Assembly or appropriate governing body of any organization aiming at restoring peace and security, and providing framework for development [1, p.12]. And of course, prior to NATO engagement, these operations were directly linked to the UN Security Council. Following the decline of the bipolar world political order, the escalation of ethnic, political and religious problems in various parts of the world has increased the need for peacekeeping operations. It was difficult for the UN mission to cover the entire world. In such a situation, it was important for NATO to start peacekeeping operations. NATO, which has a legal framework and capacity to implement it, has formed this basis for peacekeeping operations amid a process of transforming future NATO forces since the early 1990s.

Main part. One of the bloodiest conflicts in the history of the modern world was the conflict in Bosnia and Herzegovina. After the collapse of the USSR, the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY), consisting of different ethnic groups, could not avoid the dissolution. On June 25, 1991, Croatia and Slovenia seceded from Yugoslavia and declared independence. On October 15, the Muslim Democratic Movement, which won a majority in parliamentary elections in Bosnia and Herzegovina, decided to declare independence. The decision on independence was adopted in referendums held on February 29 and March

1, 1992 by the overwhelming majority of Muslims and Croats. And the Serbs boycotted this referendum. On April 7, Bosnia and Herzegovina was recognized as an independent state by the European Union and the United States [2, p.258].

Bosnia and Herzegovina was home to many of NATO's early peacekeeping operations. In August and September 1995, the Alliance launched a naval air strike against Bosnia and Herzegovina to help end the war in Bosnia and conducted peacekeeping operations in the country for nine years, from December 1995 to December 2004. Although NATO assumed responsibility for the security in Bosnia and Herzegovina to the Council of Europe from December 2004 to the present, the Alliance's interim force headquarters remained in Sarajevo and drafted the country for future membership under the Partnership for Peace.

On 30 August 1995, NATO aircraft launched strikes against Serb-held positions in Bosnia and Herzegovina, which was NATO's first air campaign and lasted until September 15 and known as Operation Deliberate Force. As a result, the combined Bosnian Serb forces were destroyed and a ceasefire was achieved through diplomatic efforts. Muslims suffered the most terrible losses and genocide in this conflict. The pretext was to protect the Serbs living there. Muslims and Croats acted together. The "Muslim genocide" caused a great resonance throughout the world. The UN got

involved in the conflict and with the active participation of the United States, this conflict ended. On December 17, 1995, a peace accord was signed between the two countries in Dayton, Ohio, USA [3]. The Alliance's non-legal but de facto deployment for the first time outside the Euro-Atlantic area was the war in Bosnia.

Another conflict in the Balkans with human casualties and humanitarian problems was the Kosovo conflict. Although Kosovo is a small country, it is home to many ethnic groups. Kosovo, where 92% of the population is Albanian, because of this ratio in the Balkans it is called "the second Albanian country" [4, p.14]. Kosovo has been occupied by the Serbian military since the dissolution of Yugoslavia in 1992. In 1995, the Serbian army entered Kosovo and killed many civilians.

In 1995, with the support of the Hellenic Foundation within European politics, a draft "Conflict Resolution Strategy in Kosovo" was developed. The document was prepared by Greek experts and contained proposals and recommendations, such as restoring Kosovo's legal autonomy, protecting the territorial integrity and sovereignty of the SFRY (modern Yugoslavia) and allowing Kosovar Albanians to participate in national elections. In addition to these recommendations, the document includes proposals on ensuring bilingual activities at the University of Pristina and in the media, and the establishment of the Ombudsman office. Some of these provisions were used in the 1996 negotiations, but none of the proposals entered into force, except the idea of re-establishing educational programs in the Albanian language [5, p.41-42]. Prior to 1999, the question of granting a large autonomy for Kosovo seemed more reasonable.

Both parties began negotiations at Rambouillet (France) in 1999, cochaired by the French and British Foreign Ministers through the mediation of the United States, the European Union and Russia. Following negotiations, a three-year 'transitional' period was set for Kosovo. During this period, Kosovo was supposed to acquire a 'broad autonomy' without leaving the SFR Yugoslavia. Moreover, Belgrade had to agree to withdraw large portions of the Serbian forces from Kosovo. However, these negotiations also failed. Due to any day growing violence by the Serbian leadership against civilians in Kosovo and following *international pressure*, the Rambouillet negotiations were held on February 6-23, 1999. Serbian representatives and Kosovar Albanians met under the auspices of international observers. At the end of the negotiations, the parties agreed on the recognition of the autonomous status of Kosovo, the service of Serbian troops in the border areas, the disarmament of the Kosovo Liberation Army and the security provision by NATO. The Rambouillet agreement was to be negotiated in three years, taking into account a final settlement for Kosovo, the will of the people, and the Helsinki Final Act [6, p.49].

NATO intervention in 1999 ensured the secession of Kosovo from Serbia. During this period, human rights violations and ethnic cleansing by the

Serbian military and police against Kosovar Albanians were constantly raised and criticized by Western countries and the media. Thus, human rights violations and ethnic cleansing became the official reason for the Alliance's intervention. According to official statements by NATO and Western governments, NATO became involved in peacekeeping operation to prevent human rights violations in the region and to protect Albanian citizens from Serb attacks.

Following the adoption of the Declaration of Independence dated 18 February 2008, NATO has confirmed that Kosovo forces will remain there until a new UN Security Council resolution is adopted in accordance with Council Resolution 1244 [7]. This view was reaffirmed at the Strasbourg / Kehl Summit in April 2009, which highlighted that the Alliance remained committed to building a multi-ethnic security system in Kosovo and, most importantly, highly appreciated the rule of law and the fight against crime and corruption. Naturally, NATO's engagement in Kosovo prevented the spread of the humanitarian catastrophe in this geographic area, weakening Serbia, which played the role of Russia's stronghold in the region. However, it cannot be said that NATO intervention completely prevented the recurrence of this problem in the future. Because this problem can return to the arena of political conflict, preserving its historical roots.

Following the horrendous terrorist attacks on 11 September 2001 in the United States, NATO changed its perspectives on international terrorism, refused to view terrorism as a matter of internal security and perceived this issue as a threat to international security through taking measures to combat terrorism. The terrorist attacks showed that the world's largest superpower is not able to fight alone against such an international terrorist network. Shortly after the 11 September tragedy that shook the United States, US President George W. Bush called on the world community to combat international terrorism [8, p.406]. A NATO statement issued on 15 September said, "If it is determined that this attack was directed from abroad against the United States, it shall be regarded as an action covered by Article 5 of the Washington Treaty" [9, p.1-2].

Operation "Counter-Terrorism in Afghanistan" - Operation "Support for Freedom" issued by UN Security Council Resolution 1386 of December 20, 2001, ensured the establishment and deployment of the International Security Assistance Force (ISAF) in Kabul and surrounding areas. The International Security Assistance Force (ISAF) and the Afghan Transitional Administration, the predecessor of the Afghan national government in January 2002 agreed on a Military Technical Agreement laying down detailed ISAF's responsibilities [10, p.181]. Initially, the International Security Assistance Force mandate was restricted to provide security in and around the capital city of Kabul, gradually expanding to the entire territory of Afghanistan. Its main role is to support the Afghan government in extending its authority over the entire country and creating a secure environment. An

International Security Assistance Force (ISAF) maintains a close relationship with the Afghan national government. For example, in December 2003 and January 2004, ISAF helped the Afghan government secure the conduct of the Constitutional Loya Jirga, which adopted the Afghan constitution as the great council [10, p.184]. In September 2006, NATO and Afghanistan adopted the Cooperation within a Partnership Framework, which aims to promote military reform, establish the defence institutions and ensure military compatibility between the Afghan National Army and NATO members. In addition, NATO's Senior Civilian Representative is in direct contact with the Afghan government and other international organizations, as well as with neighbouring countries, to determine the political and military objectives of the Alliance.

In general, the Alliance's military presence in Afghanistan is complex. There are many causes for this, including crimes against humanity committed by NATO military personnel. Moreover, under the NATO flag, the United States and a number of Western countries sought to defend their interests in Central Asia through Afghanistan. President Barack Obama characterized the 2001 war in Afghanistan as "the longest war in U.S. history".

It should be noted, however, the ouster of the Taliban has plunged Afghanistan into the large-scale chaos, being intensified year-by-year. NATO troops are still unable to enter most of the territories in Afghanistan as they are controlled by Taliban forces. Many countries that sent troops to Afghanistan through ISAF in January 2006 by the initiative of the United States, which was in a complex situation in Iraq, have insisted on the deployment of their troops in safer Kabul due to security concerns. Many countries hesitated to decide to keep their troops in Afghanistan. Despite all the US military spending, complex operations support and financial assistance from NATO, al Qaida is still most feared foreign terrorist organization designated by the US Department of State.

Iraq was one of the areas of conflict, where NATO undertook peacekeeping tasks. On August 2, 1990, Iraqi forces occupying Kuwait, a city of strategic importance for the United States, made the country's security issue even more urgent. A statement by NATO HQ in Brussels released immediately after Iraq's brutal occupation of Kuwait criticized Iraq's invasion, urging complete Iraqi withdrawal from Kuwait. According to statements released following the meeting between Prime Minister of Canada Brian Mulroney, British Prime Minister Margaret Thatcher, NATO Secretary General Manfred Werner and US President George W. Bush, NATO have assumed its corresponding roles to tackle crisis situations. At a meeting of the NATO Council of Ministers in Brussels on August 10, 1990, where member states adopted a four-point plan proposed by the United States, George W. Bush's idea of sending troops to Saudi Arabia was approved, and Turkey's defence was also guaranteed. After the end of the Gulf War on February 28, 1991, NATO Foreign

Ministers met in early June; it was reported that NATO would be the main force in the new security system in Europe and the Middle East was of great importance for NATO. The report underlines the importance of NATO's preparedness for unforeseen conflicts, noting that the crises in the region can directly affect the Alliance's security. Another key issue was the discussion and agreement on the basic principle of the Rapid Reaction Force to be created within the Alliance and immediately become involved in conflicts in countries from the Middle East [11, p.113].

Since the end of the US-led military campaign against Iraq in late 2003 and the fall of Saddam Hussein's regime, NATO has facilitated the transition process in Iraq in various ways. In May 2003, the North Atlantic Council decided to assist Poland in the form of intelligence, logistics, movement coordination and secure communications. In September 2003, Poland assumed command of the Multinational Division South Central in Iraq as part of the stabilization force in Iraq. On June 28, 2004, the opening day of the NATO Istanbul Summit, sovereignty was officially transferred to an Interim Government in Iraq. In response to an official request from the Interim Government and in accordance with UN Security Council Resolution 1546 for international and regional assistance to multinational forces in Iraq, NATO leaders agreed to help the Iraqi government in training its security forces and commissioned the North Atlantic Council to seek ways to realize this decision. In October 2004, the North Atlantic Council approved a concept of operations that included training, equipping and other training for NATO security forces to increase their assistance to the Iraqi Interim Government. At a meeting with NATO foreign ministers in Brussels in December 2004, they formally agreed to a further increase of NATO's training assistance to Iraq [10, p.188-189]. As a result, NATO's Training Mission grew to around 300 training and support personnel, and the mission further enhanced the quality of training for Iraqi senior security personnel.

Although Iraq lost its significance as a regional power due to this war, the victory of the United States was not so heart-warming over the question of cost, both in terms of lives lost and enormous military spending. Even though the United States ousted the regime of Saddam Hussein in Iraq, it failed to achieve peace.

One of the regions NATO is currently leading peacekeeping operations is Darfur, Sudan. Darfur is home to non-Arab furians of African descent who have lived for many years in what today is western Sudan [12, p.181]. Although the conflict in Darfur is said to have begun in 2003, in fact, this conflict has dragged on since Sudan gained independence. During the Darfur conflict, which began in 2003 and has so far faded, the UN estimated that around 300,000 were killed. However, the central government ignored that figure, putting the death toll at 10,000 [13, p.9]. Together with the Council of Europe NATO has been assisting the African Union in expanding its peacekeeping mission in

Darfur since July 2005 in an effort to end violence. In April 2005, the African Union formally asked NATO to look at ensuring logistical support to assist it expand its operation in Darfur to halt continuing violence during its mission in Darfur. In May, Alpha Omoir Konaré, Chairperson of the African Union Commission (AUC), visited NATO as the first African Union official to discuss details of the Union's expected assistance. Following further debates in June with the African Union, the United Nations and the European Union, NATO formally agreed to support the African Union in areas of airlift and training.

Conclusion. As a result of the Alliance's peacekeeping operations, the spread of geopolitically problematic manifestations was partially prevented. NATO became involved in conflicts in Bosnia and Herzegovina and Kosovo in the former Yugoslavia to prevent the spread of humanitarian disasters, yet it cannot be said that these initiatives were implemented in an attempt to follow humanitarian criteria only. Geopolitically, NATO's operations in the Balkans aimed at protecting the Euro-Atlantic area from threats, expanding its sphere of influence, and intervening in developments set in Afghanistan to prevent potential

threats. Thus, one of the concerns in the West over the collapse of the Soviet Union was the threat of nationalization of certain Islamic groups, which NATO analysts called the "green menace". In that respect, the operations carried out in Afghanistan were very important. Today's world that has embraced modern democratic values was also interested in the Alliance's engagement in Afghanistan. Similar reasons existed in Iraq as well. Although in general the activities carried out there were peaceful, there were serious problems in implementing them. The operation in Darfur was smaller in scale, but it expanded the area of NATO involvement.

One problematic outcome of the Alliance's peacekeeping operations was for a number of countries, where at the end of the operations, individuals and forces were brought to power, who did not have local social support, and prepared the ground for further conflicts. A prime example was Nouri al-Maliki, who took power in Iraq. As a consequence of his activities, religiously inspired serious military clashes occurred in the country, laying the groundwork for the current humanitarian catastrophe, and further expansion of terrorism.

REFERENCES

1. Зверев П.Г. Конфликт на Ближнем Востоке и первая миротворческая операция ООН [ОНВУП]: история и современность // Вестник гуманитарного научного образования. 2013. -№ 11 [37]. -ст.11- 16.
2. Bağcı H. "Bosna-Hersek: Soğuk Savaş Sonrası Anlaşmazlıklara Giriş". A.Ü. DTCF Dergisi. Cilt XVI, Sayı 27. -Ankara, -1994. -s.257-279
3. NATO review. <https://www.nato.int/docu/review/2005/issue3/english/history.html>
4. Emin N. Kosova Siyasetini Anlama Kılavuzu. -2014. -124 s.
5. Abbasbəyli A. Kosovo düşünü və onun açılması yolları. // Azərbaycan bu gün və sabah. -2007. -N5. -s.39-44
6. Ülger İ.K. Kosova'nın Bağımsızlığının Self Determinasyon Çerçevesinde Analizi. // KOSBED, -2016, - s.39 – 64.
7. NATO's role in Kosovo. https://www.nato.int/summit2009/topics_en/04-kosovo.html
8. Hüseynova İ. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Bakı: -2008, -672 səh.
9. Sasaoğlu D. NATO müdahalesi ve sonrasında Afganistan. // Bilgesam Analiz/ Orta Asya NO 1176. -8 Ocak, - 2014. -s.1-8
10. Справочник НАТО. Brussels, Belgium. NATO, -2006. -442 стр. <https://www.nato.int/docu/handbook/2006/hb-rus-2006.pdf>
11. Hüseynli H. Körfəz Müharibəsi zamanı NATO – Türkiyə münasibətləri. // Tarix və onun problemləri. -№ 4, - 2014. -s.110-114
12. Waal A.D. Who Are the Darfurians? Arab and African identities, violence and external engagement. // African Affairs, -104(415), -2005, -pp.181-205
13. Abbkar T. Tarihi ve toplumsal bakış açısıyla Darfur sorunu. // Eurasian House №2. -Ankara, -2016, -18 s.

Турон БАБАРАХИМОВ,
Ўзбекистон Миллий университети
“Антропология ва этнология” кафедраси ўқитувчиси
E-mail: turonbabarakhimov@gmail.com

ЎзМу проф.в.б. тарих ф.д. Убайдуллаева Б.М. тақризи асосида

SIMILARITIES AND DIFFERENCES BETWEEN VISUAL-ANTHROPOLOGICAL AND DOCUMENTARY FILMS

Abstract

This scientific article describes the historiography of the visual anthropological studies. Analytically reflects the works of researchers who studied the development of visual anthropology. The scientific article serves as additional information for young people, researchers and interested people studying differences between documental movie and visual-anthropological film.

Key words: Documental film, visual anthropology, “Nanook from the North”, "dialogue of cultures", "consonant camera" methodology, artistic value.

СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ ВИЗУАЛЬНО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКИМИ И ДОКУМЕНТАЛЬНЫМИ ФИЛЬМАМИ

Аннотация

В данной научной статье описывается историография визуальных антропологических исследований. Аналитически отражает работы исследователей, изучавших развитие визуальной антропологии. Научная статья служит дополнительной информацией для молодежи, исследователей и заинтересованных лиц, изучающих различия между документальным фильмом и визуально-антропологическим фильмом.

Ключевые слова: Документальный фильм, визуальная антропология, «Нанук с Севера», «диалог культур», методика «созвучной камеры», художественная ценность.

ВИЗУАЛ-АНТРОПОЛОГИК ВА ХУЖЖАТЛИ ФИЛЬМ ЎРТАСИДАГИ ЎХШАШЛИК ВА ЎЗИГАХОСЛИКЛАР

Аннотация

Ушбу илмий мақола визуал-антропологик тадқиқотлар тарихшунослигини тавсифлайди. Визуал антропология ривожини ўрганган тадқиқотчиларнинг ишларини аналитик тарзда акс эттиради, шунингдек, ҳужжатли ва визуал антропологик фильмларнинг фарқли ва ўхшаш хусусиятларини таҳлил қилади. Мақола ҳужжатли ва визуал антропологик фильм ўртасидаги фарқларни ўрганадиган тадқиқотчилар ва манфаатдор томонлар учун қўшимча маълумот бўлиб хизмат қилади.

Калит сўзлар: Ҳужжатли фильм, визуал антропология, "Шимоллик Нанук", "маданиятлар суҳбати", "ҳамоҳанг камера" методикаси, бадий қиймати.

Қириш. Маълумки визуал антропология назариясининг тўлиқ шаклланишига камида иккита объектив сабаб келтириш мумкин. Биринчиси, визуал антропологиянинг намоён бўлиши ва ўзаро таъсирининг жуда кенг доираси билан боғлиқ бўлиб, бу аниқ бир тадқиқот мавзуси билан бевосита боғлиқ бўлган саволларни ажратиш вазифасини анча мураккаблаштиради. Иккинчиси, назариётчиларнинг аксарияти антропологлар эканлиги ва ҳодисанинг визуал томонини ўрганишга табиий равишда кам эътибор берилганлиги.

Визуал антропология XX асрнинг иккита янги ижтимоий-маданий маҳсулотларини синтезига айланди. Антропология ҳам тарихий ўтмишга, ҳам бугунги кунга қаратилган ва ҳозир ҳам ўзининг фалсафий қиёфасини излаш ҳолатида. Ва

кинематография асосан маданий ижодий фаолият шаклида ривожланиб, ўзининг онтологик илдизларини назариясига нисбатан кам эътибор беради.

Маданий антропологиянинг инсонни мураккаб маданий шаклланиш сифатида, тарихий, ижтимоий, табиий ва бошқа таъсирлар натижасида дунё маданиятининг хилма-хиллигини шакллантириши натижасида кўриш истаги ҳисобга олсак, аудиовизуал воситалар етарлича эътибор берилмаган маълумот манбаси бўлиб чиқади [1].

Ўзининг нисбатан қисқа тарихида мобайнида визуал антропология ўзини экзотик халқларнинг турмуш тарзини кинематография қайд этиш доирасидан ташқари ўзининг кўп қиррали фаолиятини шакллантиришга муваффақ бўлди.

Сўнгги пайтларда ушбу фаолиятни тури профессионал соҳа сифатида ривожлана бошлаганини кўришимиз мумкин ва табиийки кам сонли мутахассислар доираси (айниқса, Ўзбекистон каби мамлакатларда) жамият ҳаётининг турли соҳаларида ишлашига тўғри келади.

Умуман олганда, визуал антропология маданиятлар мулоқотини амалга ошириш учун маданиятнинг унчалик маълум бўлмаган жиҳатлари тўғрисида аудиовизуал маълумотларни олиш ва ижтимоий амалиётга татбиқ этишга қаратилган комплекс (илмий, ижодий, ташкилий ва ахборот технологиялари) фаолияти сифатида таърифланиши мумкин [2].

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).

Муаммони ушбу тушунчаси билан тадқиқотчилар диққат марказида визуал-антропологик алоқанинг ўзига хос хусусияти туради. Биз одамлар ҳаётини қўлга олиш ва бошқа одамларга отиш натижаларини намойиш қилиш жараёнлари билан боғлиқ вазиятлар ҳақида гапиримиз. Яъни, "маданиятлар суҳбати" самарадорлигини бевосита белгилайдиган ходисалар ҳақида.

Бу ҳолда тадқиқот мавзуси тортишиш учун тайёргарлик, шу жумладан:

- мавзуларни танлаш ва уларга муносабат;
- ушбу ҳикоялар пайдо бўлган маданий контекстни ҳар томонлама ўрганиш;
- суратга олаётган ва суратга олинаётганларнинг хатти-ҳаракатлари;
- тортишиш хусусияти, уларни нашр етиш учун суратга олинган материалларни қайта ишлаш;
- экрандаги хабарнинг ўзи таъсирдан ташқари, потенциал томошабинлар тоифаларининг реакциясини ва унга таъсирини ҳисобга олиш.

Бундай ҳолатнинг сабабини бизнинг ҳужжатли фильмлар яратилишининг тарихи ва дастлабки йўналишидан кўриш мумкин, унинг йўллари асосан Дзига Вертов томонидан 1920-йилларда аниқланган [3]. Ушбу таниқли ва мунозарали режиссёрнинг дастлабки декларацияларидан бирида, нафақат ўз ижодий йўли, балки кўплаб издошларининг ҳам фожиа учун ечимини кўриш мумкин бўлган бир баёнот бор еди: "Биз одамни вақтинча чиқариб ташлаймиз тасвирга олиш объекти ..." [4].

Албатта, ҳозирги пайтда ҳам кино ва телевидениенинг капиталнинг дастлабки тўпланиши шароитида омон қолиш муаммоси билан боғлиқлиги ахлокий кўрсатмаларга риоя қилиш учун унчалик қулай емас. Ва шунга қарамай, кўплаб ҳужжатли фильмлар муаллифлари ўзларининг белгиларига катта еътибор ва еҳтиром кўрсатиш кераклигини яхши билишади. "Бирор кишининг (муаллиф ҳақида гапирганда) бошқасининг образига нисбатан ҳуқуқлари муқаррар равишда чекланган", дейди Дмитрий Лунков, етакчи рус режиссёрларидан бири [5]. Ва ҳаёт майдонини қайта тақсимлаш таҳдиди фонида пайдо бўлаётган "очиқ жамият"

тенденциялари одамлар, жамоалар, миллатлар ўртасида ахлокий келишув зарурлиги муқаррар.

Юқорида айтиб ўтилганидек, кўриб чиқилаётган муаммонинг кўплаб умумий тадқиқот йўналишлари мавжуд. Тавсия етилган "синтетикалар" атамаси билан белгиланадиган йўналишда, "Caye du Cinema" журнали муҳаррири лавозимида Андрей Базиннинг давомчиси Серж Дени [6] томонидан таклиф қилинган нисбатан кам маълум бўлган *синефилия* тушунчаси билан ўхшашликларни топиш мумкин. Тўғри, С.Дени асосан томошабин ва бадиий кинематографиянинг энг таниқли асарлари ўртасида пайдо бўладиган алоқалар билан қизиқади ва "томошабин - муаллиф - ҳужжатли фильмларда суратга олинаётган қахрамон" учлигидаги муносабатларни текширади. Шунга қарамай, ҳар иккала ёндашувнинг ҳам яқинлиги аниқ кўринади, чунки уларнинг диққат марказида кейинчалик муҳокама қилинадиган эмпатия ва идентификациянинг ўхшаш психологик механизмлари мавжуд.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Ушбу соҳадаги илмий фаолият дейилганда визуал антропология доирасида ва туташ фанлар, шу жумладан илмий қизиқиш доирасидаги визуал антропология нуқтаи назаридан олиб бориладиган назарий (ва экспериментал) тадқиқотларнинг бутун спектрини кўрсатади. Аввало, булар этнография ва антропология, бошқа тарихий ва филология фанлари, бундан ташқари, фильмшунослик, семиотика, психология, социология, яъни инсон ҳаётини ўрганадиган деярли барча фанлар. Визуал антропологиянинг таълим тизими билан ўзаро таъсирини таъминлаш, муаммолар доирасини аниқлаштириш ниҳоятда муҳим ва долзарбдир, чунки фан соҳасининг таълимга йўналтирилиши оқувчиларни инсон ҳаётининг номаълум томонлари билан таништирилиши муҳим ва аниқ бўлишига қарамасдан, бу масала энди ўз ечмини топа бошлади.

Ижодий жиҳат инсон фаолиятининг ҳар қандай турида мавжуд. Визуал антропологияда бу нафақат экран хабарларини суратга олиш ва яратиш, балки визуал антропологик тадқиқотлар натижаларини ва маълумотларини таълим ва ижтимоий-маданий амалиётга татбиқ этиш бўйича ташкилий фаолиятдир. Визуал антропологиянинг ўзи ҳослиги унинг илмий, бадиий қизиқишларнинг уйғунлигида ва ҳаётнинг кам маълум бўлган, ўрганилмаган томонларини намойиш қилиш ҳамда вазифаларнинг янгилигидадир. Айнан шу сабабли визуал антропология материалларининг санъат ҳақидаги мавжуд тасаввурларга мувофиқлиги, ечиш қийин бўлган назарий муаммони юзага келтиради. Ва бу ўз навбатида, визуал антропологияда ташкилий ишларнинг ўта муҳим ва масъулиятли эканлигини, айниса ривожланишининг дастлабки босқичида тарғибот масалаларини ҳал қилиш эҳтиёжи фаннинг методологик масалалари ечими долзарблигини янада оширади [7].

Визуал антропологияни тарғиб қилиш, унинг материалларини таълим соҳасида, музейларда, оммавий ахборот воситаларида нашр этиш ва тадбиқ қилиш каби тадбирлар, маданий меросни сақлашнинг долзарблиги муаммоси, томошабинлар фикрини шакллантириш масаласи, камерага тушган ҳақиқий одамлар ва тадқиқотчининг намоиш этаётган маданият олдидаги жавобгарлиги тўлиқ илмий асосларни талаб қилади.

Ахборот технологияларининг тезкор такомиллаштирилиши, бир томондан, визуал антропологиянинг кўплаб муаммоларини ҳал қилишга ёрдам беради, бошқа томондан, тезда кўриб чиқишни талаб қиладиган ахлоқий ва эстетик характердаги муаммоларни келтириб чиқаради.

Саҳналаштирилган фильмлар томошабинларни сайёрамизнинг энг чекка бурчакларидаги одамларнинг турмуш тарзи билан таништиришга бекиёс ҳисса қўшади, шунинг учун маданиятхунослик ўқув курсларида тасвирлаш учун бадий фильмларнинг кесмаларидан фойдаланиш жуда ўринли. Лекин шуни ҳисобга олиш керакки, ҳар қандай асар, ҳатто энг истеъдодли, ўз қаҳрамонларининг ижтимоий-маданий ҳаётининг энг нозик хусусиятларини акс эттирганликка даъво қилаётганлар асар ҳам, ҳақиқат ҳақида аниқ тасаввур бермайди. Эҳтимол, ҳолат боридан кўра яхшироқ бўлишга лойиқдир, лекин тасвирланганда доим ҳақиқатдан ўзгача бўлиб чиқади.

Дарҳақиқат, борликни янада жозибador қилиш, уни устун бўлган ахлоқий ва эстетик идеалга яқинлаштириш, экрандаги тасвирни имкон қадар кенг аудитория кутган тасаввурларга яқинлаштириш, воқеликни ифодалироқ қилиш, яхшилаш истаги кинематография воситалари билан бирга баъзан ҳужжатли фильмларда ҳам учрайди [8].

Ҳар қандай ахборот хабари воқеликнинг тўлиқ акси бўлиши мумкин эмаслиги ва маълум даражада томошабинга таъсир қилиши, унинг эстетик тасаввурларига ва идрок этиш қобилиятига мос келиши кераклигини таъкидлаш жоиз. Бундан ташқари, визуал антропологик фотосурат ўзининг барча ўзига хос хусусиятларига қарамасдан экран санъатининг бир тури бўлиб қолади ва томошабинга бир хил таъсир тилидан фойдаланади. Бунинг ажабланарли жойи йўқ ва Роберт Флаҳертининг асари кинонинг барча турлари учун умумий дурдона ҳисобланади.

Маданиятлар диалогини амалга оширишнинг асосий вазифасидан келиб чиқадиган визуал антропологиянинг асосий хусусияти - суратга олинувчи ва томошабин ўртасидаги воситачилик ролидир.

Аксарият ҳолларда кинорежиссёрлар амалиётида ахлоқий зиддият асар муаллифи ва томошабин ўртасидаги муносабатларга қадар камаяди. Кўрсатилган дунё одатда фақат асар яратиш учун материал бўлиб хизмат қилади, бунинг учун муаллиф жавобгар бўлади, худди ишлатилган ҳақиқатни четлаштиргандек. Визуал антропологияда

экрандаги одамлар билан алоқа принципиал равишда тўхтатилмаслиги керак. Аслида, ушбу кенгрок ва масъулиятли ахлоқий позицияда визуал антропологиянинг ўзига хос хусусиятларини аниқлайдиган ёндашув ўртасидаги асосий фарқни кўриш мумкин.

Табиийки, биз нафақат муайян шахслар олдидаги масъулият ҳақида, гарчи бу ўта жиддий муаммо бўлса-да, балки маълум бир маданият кўринишини ишончли тарзда акс эттириш учун ўзига хос тарихий вазифа тўғрисида, бундан ташқари ташқари, бошқа маданиятларга ўзларининг мулоқотларида далил сифатида тақдим этиладиган маданиятнинг образини шакллантириш ҳақида гап боради

Муаммони ушбу кўринишини ҳисобга олган ҳолда, тадқиқотчилар диққат марказида визуал-антропологик алоқанинг ўзига хос хусусияти туради. Визуал антропологлар одамлар ҳаётини тасвирга олиш ва натижаларини бошқа одамларга намоиш қилиш жараёнлари билан боғлиқ вазиятлар ҳақида, яъни, "маданиятлар суҳбати" самарадорлигини бевосита белгилайдиган ҳодисалар ҳақида юош қотиришади.

Ҳақиқатни намоиш этиш жараёнининг кинематик ва ахлоқий нақшларини ўрганишга бундай ёндашув билан визуал антропология, янги пайдо бўлган синтетик назарияга айланади [9].

XX асрда муаллифнинг ўз асарлари қаҳрамонлари олдинги ахлоқий жавобгарлиги масаласи, хусусан, телевизорнинг умумий универсал алоқа каналига айланиши муаммоси пайдо бўлди. Авваллари маданий ўзаро алоқа театр, адабиёт, тасвирий санъат ёрдамида амалга оширилган бўлса, ахлоқий асос асосан муаллиф ва томошабинни камраб олган. Асарларнинг қаҳрамонлари осонроқ қабул қилинади, чунки улар ёки ҳаёлий персонажлар эди, ёки портрет ҳолатида муаллиф ва моделга тегишли равишда мавжуд бўлган эди ҳалос. Ҳужжатли этнографик фильмда қаҳрамонлар билан тўғридан-тўғри алоқа қилиш имконияти мавжуд бўлиб, бу ушбу муносабатларни конкретлаштиришга имкон беради.

Ҳужжатли фильмлардан фарқли равишда телевидения, кўпинча коммуникатив таъсир ўтказиш қоидалари билан кизикмайдиган ва унинг оқибатларини аниқламайдиган одамлар билан ишлайди. Лекин охириги йилларда вазият оғирлашиб, журналистлар томонидан одамлар тез-тез экстремал вазиятларда суратга олиниб, шахсий ҳаётига сўровсиз бостириб кириш, шахсий дахлсизлик чегараларини бузиш кучаймоқда.

Визуал антропология материаллари ва фильмларини телевизорда намоиш этиш долзарб ва амалга оширилиши мураккаб вазифадир. Шунинг ёдда тутиш керакки, муаллифнинг материалларга бўлган ҳуқуқлари ва улардан фойдаланишдаги устуворлиги аниқ ва шубҳасиз бўлса-да, Жамоатчилик билан алоқалар вақтида ва бошқа шахслар билан шартномалар тузишда материаллар яратувчиси ягона муаллиф бўлишни тўхтатади ва баъзан у

якуний натижа устидан назоратни бутунлай йўқотиши мумкин. Бундай ҳолда, нашр этилган материаллар учун ахлоқий жавобгарлик даражасини белгилаш билан янги, аммо етарли даражада ўрганилмаган ва тартибга солилмаган вазият юзага келади. Шартномаларни тузишда баъзи чекловлар киритилиши мумкин, аммо муаллиф ўтказилган материалларнинг танлови ва мазмуни учун жавобгардир.

Ушбу материалларни Интернетга жойлаштириш истикболлари материалларга назорасиз кириш билан боғлиқ қўшимча қийинчиликларни келтириб чиқаради.

Фильм ижодкорлари видео ҳужжатлар билан ишлаганларича ёки улар намоиш этилаётган жамоага хос ахлоқий муносабатлар тизимини биладиган мутахассисларга кўрсатилгунга қадар, қоида тариқасида, антропологлар ва муайян одамлар ўртасида ривожланган конвенция мавжуд кўп йиллик тадқиқотлар. Аммо материаллар маълум бир маданиятда мавжуд бўлган ахлоқий қоидалар ҳақида тасаввурга эга бўлмаган томошабинларга кўрсатиладиган ҳолатлар ҳақида нима дейиш мумкин?

Албатта, визуал антропология учун замонавий ахборот технологияларини ривожлантириш истикболлари ниҳоятда умид бахш этадиган кўринади. Улар ҳозирги пайтда ҳал қилиш қийин бўлиб туюлган кўплаб муаммоларнинг ечимини кўришади. Бу иккаласи ҳам портатив нурга сезгир рақамли видеокамералар ва энг қийин шароитларда ҳар доим юқори даражадаги видеофильмларни ёзиб олишга имкон берадиган мураккаб микрофонлар. Бу видео материалларни қайта ишлаш ва турли мақсадлар учун хабарларни яратишда муаллифни профессионал студиялар хизматиға мурожаат қилиш эҳтиёжидан халос қилиб, узоқ муддатли оммавий ахборот воситаларида ва иш столи видео-компютер тизимларида видео архивларни мустақил равишда шакллантириш қобилиятини берди ва бир неча йил ичида дунёдаги алоқа алмашув вазиятини тубдан ўзгартириб юборган Интернет ғалаба қозонди [10]

Визуал антропология материалларини қизикқан фойдаланувчиларга тақдим этишни мақсад қилган сайтлар аллақачон мавжуд. Европада бу ишни Гёттинген илмий фильмлар институти, Париж одам музейи ва Визуал антропология ассоциацияси бошлаган. Ва ҳозирги босқичда маълумотларга киришни қандайдир тарзда тартибга солиши керак бўлган бир қатор техник ва ҳуқуқий чекловларни жорий этиш режалаштирилган бўлса-да, шубҳасиз, ҳар қандай тўсиқ ҳеч қачон "нашр" жараёнини тўхтата олмайди.

Агар битта фильмни яратишда муаллифлар баъзи тақиқларни ҳисобга олишлари ва зарур бўлган такт билан ўткир дақиқаларни четлаб ўтишлари мумкин бўлса, унда видео ҳужжатларда, уларнинг афзаллиги аниқ аҳолининг аниқ гуруҳлари ҳаётини намоиш этишнинг тўлиқлигидир, асосий хусусиятини йўқотмасдан керакли операцияларни бажариш жуда қийин бўлиши мумкин - тўлиқлик ва ишончлилик.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Шубҳасиз, кейинчалик, албатта, нашр этилиши мумкин бўлган материалларни жуда қаттиқ танлаш муаммосини ҳал қилиши керак. Визуал антропология материаллари, қоида тариқасида, нафақат маълум бир шахснинг, балки бутун жамоатнинг манфаатларига таъсир қилишини ҳисобга олиб, тегишли ахлоқий қонун шакллантириш ҳақида ўйлаш мантиқийдир. Ушбу аҳоли гуруҳи қанчалик кичик бўлса, у ўзининг маданий ўзига хослигини сақлаб қолиш зарурлигини қанчалик кескин ҳис этса, маънавий зарар етказиши мумкин бўлган ҳар қандай ҳаракатлар шунчалик оғриқли тарзда қабул қилинади. Шу сабабли визуал антропология ва ҳужжатли кино ўртасидаги фарқларни аниқлашнинг объектив қийинлиги юзага келади. Бироқ, ҳеч қандай чегаралар ҳақида савол туғилмайди, уларнинг бажарилиши кўпинча тадқиқотчининг позициясига боғлиқ. Биз фақатгина визуал антропологиянинг ўзига хос хусусиятларини тавсифловчи баъзи афзалликлар ва тенденцияларни аниқлаш ҳақида гапиришимиз мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Рокитянский В.Р. Визуальная антропология: частное расследование. М.: МГУ. ТЕИС. — 2000.
2. Александров Э.В. Система визуальной антропологии в России: ступени «погружения» и проблемы// Материальная база культуры. Вып. 1. — М.: Информкультура РГБ, 1997.
3. Вертов Дзига. Статьи. Дневники. Замыслы. — М., 1966.
4. Александров Е.В. О двух подходах к созданию антропологических фильмов (комментарии к прошедшему фестивалю)// Салехард 2000. — М.: ЦВА МГУ, 2000.
5. Александров Е.В. Синэтика и открытое пространство «всемирной паутины»// Материальная база сферы культуры. Вып.1. — М.: Информкультура РГБ, 2003.
6. Муратов С. «Открытие Флаэрти»// Каталог фестиваля «Флаэртиана — 95». — Пермь, 1996.
7. Александров Е.В. Синэтика и открытое пространство «всемирной паутины»// Материальная база сферы культуры. Вып.1. — М.: Информкультура РГБ, 2003.
8. Воронин А.Н. Мы построили для молодых «дорогу в никуда» //Психологическая газета: Мы и Мир. 2008. № 3 [139] // <http://www.gazetamim.ru/consult/Voronin.htm>.
9. Фуко М. Использование удовольствий. Введение // М. Фуко. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности: Работы разных лет. М.: Касталь, 1996. С. 280.
10. Bryman A. The Disneyization of Society. Los Angeles, London: Sage, 2007.

*Азизбек МАМАЖОНОВ,
АнДУ тадқиқотчиси
e-mail: mamajonovazizbek19911508@mail.ru*

АнДУ профессори, т.ф.д., Комилов О.К. тақризи асосида

THE INDUSTRY OF UZBEKISTAN ON THE WAY OF DEVELOPMENT AND REFORMS

Resume

The article analyzes the industrial sector reforms in Uzbekistan in the period of Independence, and the share of products manufactured by industrial enterprises, based on the data of the State Statistics Committee of Uzbekistan.

Key words: Investment policy, industry, business, socio-economic growth, small business and private entrepreneurship, product development.

ПРОМЫШЛЕННОСТЬ УЗБЕКИСТАНА НА ПУТИ РАЗВИТИЯ И РЕФОРМАХ

Резюме

В статье освещены реформы в области индустрии Узбекистана в годы независимости. А также, на основе данных Государственного комитета статистики Республики Узбекистан научно проанализирован объём продукции промышленных предприятий.

Ключевые слова: инвестиционная политика, индустрия, предприятия, социально – экономический рост, малый бизнес и частное предпринимательство, производство продукции.

ЎЗБЕКИСТОН САНОАТИ ТАРАҚҚИЁТ ВА ИСЛОҲОТЛАР ЙЎЛИДА

Резюме

Мақолада мустақиллик йилларида Ўзбекистонда саноат соҳасида амалга оширилган ислоҳотлар ёритилган. Шунингдек, саноат корхоналари томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг салмоғи Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика Қўмитаси маълумотлари асосида илмий тарзда таҳлил этилган.

Калит сўзлар: инвестиция сиёсати, саноат, корхона, ижтимоий-иқтисодий ўсиш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, маҳсулот ишлаб чиқариш.

Қадимдан мамлакатимиз ҳудудидаги Самарқанд, Бухоро, Урганч, Тошкент, Қўқон, Марғилон, Наманган, Андижон каби шаҳарларда майда ва йирик хунармандчилик соҳаларининг ривожланиши саноат тармоқларини шаклланишига асос бўлиб хизмат қилди. Саноат ижтимоий ишлаб чиқаришнинг мустақил тармоғи сифатида вужудга келиши хунармандчиликнинг қишлоқ хўжалигидан ажралиб чиқиши билан боғлиқдир.

Бугунги кунда иқтисодиётнинг муҳим соҳаси сифатида саноат ўзи учун ҳамда халқ хўжалигининг бошқа соҳалари учун маҳсулотлар ишлаб чиқариш, шунингдек, хом ашё, ёқилғи казиб олиш, энергия ишлаб чиқариш, ёғоч тайёрлаш, маҳсулотларга ишлов бериш ва уларни қайта ишлаш билан банд корхоналар, жамият ишлаб чиқарувчи кучлари тараққиётига таъсир кўрсатиб уни ривожланишига туртки берувчи тармоғ ҳисобланади.

Ўзбекистонда саноат тармоқларида мулк шакллари ўзгартириш ва таркибий ўзгартиришларни амалга оширишга қаратилган туб ислоҳотлар мамлакат мустақиллигини мустаҳкамлаши, республиканинг жаҳон ҳамжамиятига қўшилиши имконини яратди. Айниқса монополиядан чиқариш ва хусусий мулкчиликни шакллантириш борасида олиб борилган ислоҳотлар натижасида мамлакат иқтисодиётида нодавлат секторнинг ҳажми ва ҳиссаси йилдан-йилга кўпайиб боришига олиб келди. Жумладан, 1994 йил нодавлат секторга тегишли корхоналар сони 71.3 фоизни иқтисодиётда банд бўлган аҳоли сони 40.3 фоизни ялпи ички маҳсулот 53.0 фоизни ташкил этган бўлса, 2000 йилга келиб, нодавлат секторга тегишли корхоналар сони 87.5 фоизни иқтисодиётда банд бўлган аҳоли сони 74.6 фоизни ялпи ички маҳсулот 68.1 фоизни ташкил этди [1.242]

2002 йили Ўзбекистон саноатида 1467 та ўрта ва йирик ишлаб чиқариш бирлашмалари ва корхоналар ишлади. Бу корхоналарда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар салмоғи умумий ишлаб чиқариш ҳажмининг 88,5%ни ташкил этди. 396 дан ортиқ номдаги янги маҳсулотларни ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. Давлат корхоналари салмоғи 4,6%, нодавлат саноат корхоналари сони 95,4% ни ташкил этди. Саноат ишлаб чиқариш ходимларининг 20,5% давлат корхоналарида, 79,5% нодавлат корхоналарида банд бўлди [2.493]

Шу билан бирга саноат ва ишлаб чиқариш тармоқларини изчил ислоҳ этиш, саноат корхоналарининг моддий-техник баъзасини мустаҳкамлаш, соҳада таркибий ўзгаришларни амалга ошириш мамлакат саноат ишлаб чиқаришининг ривожланишига асос бўлиб хизмат қилди. Бу эса ўз навбатида саноат корхоналарининг етакчи тармоқларини модернизациялаш, хом-ашё маҳсулотларини қайта ишлашда замонавий технологиялардан фойдаланиш, жаҳон бозорида рақобатбардошликка эришишга замин яратди.

Соҳадаги туб ислоҳотларнинг натижаси ўлароқ, 2003 йилда мамлакат умумий ялпи ички маҳсулоти 9844,0 млрд сўмни, саноат корхоналари сони эса 14121 тани ташкил этиб, ушбу саноат корхоналарида банд бўлганлар 646,8 минг киши бўлиб улар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар 6127,5 млрд.ни ташкил қилган бўлса, 2006 йилга келиб мамлакат ялпи ички маҳсулоти 20759,6 млрд сўмни, саноат корхоналари сони эса 14568 тани ташкил этиб, ушбу саноат корхоналарида банд бўлганлар сони 614,7 минг киши бўлиб улар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар 14640,3 млрд.га этди [3.11-12]

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан қабул қилинган “Йирик саноат корхоналари билан касаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида кооперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” [4], “Саноат тармоқлари корхоналарининг маънавий эскирган ва ейилган асбоб-ускуналарини жадал янгилашга доир қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги [5] қарорлари мамлакатимизда касаначилик ва оилавий тадбиркорликни ривожлантиришга, аҳолини иш билан таъминлашга, саноат корхоналарининг иш самарадорлигини оширишга ёрдам берди.

Бунинг натижасида 2006 йилда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш Ўзбекистон Республикасида 14640,3 млрд сўми ташкил қилиб, унинг 1367,0 млрд сўми Фарғона вилояти, 1729,2 млрд сўми Андижон вилояти, 1769,1 млрд сўми Тошкент шаҳри, 2018,2 млрд сўми Қашқадарё вилояти, 2226,7 млрд сўми Навоий вилояти, 2506,0 млрд сўми Тошкент вилояти саноат корхоналарига ҳиссасига тўғри келди [6.15]. Халқ хўжалиги таркибини қайта қуриш, ишлаб чиқариш тармоқларини замонавий технологияларни жалб қилиш, саноат корхоналарини янги асбоб – ускуналар билан қайта жиҳозлаш, ижтимоий-иқтисодий соҳаларни жадал ривожлантириш мақсадида чет эл инвестициясини жалб қилиш борасида бир қатор амалий чора-тадбирлар амалга оширилди.

Сўнгги йилларда Республикамизда жадал ўзгаришлар тизимли давом этиб, юртимиз равнақини белгилаб берувчи муҳим иқтисодий пойдеворни мустаҳкамлаш йўлида улкан қадам бўлди. 2017-2021-йилларда Ўзбекистонни ривожлантиришни бешта устувор йўналиши бўйича **Харакатлар стратегиясида** иқтисодиётни ривожлантириш хорижий давлатлар билан ҳамкорликни ривожлантириш асосий вазифалар қилиб белгилаб берилди.

Жумладан, саноат корхоналарини комплекс ривожлантиришни жадал суратлар билан босқичма-босқич ривожлантириб бориш орқали, ҳудуд иқтисодиётини ўстириш билан аҳоли турмуш тарзини янада яхшилашга катта эътибор қаратилди. Бу борада, ҳудудларга хорижий сармоя киритилишини янада қўллаб-қувватлаш, маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг

рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришлари учун давлат ҳокимияти органлари, молия институтлари ва бошқа мутасадди ташкилотлар томонидан юқори мақсадларни қўзлаган ҳолда кенг қўламли ишлар олиб борилмоқда. Ўз навбатида мамлакат иқтисодиётига чет эл инвестицияларини жалб қилиш, ҳудудларда бўш турган объектлардан самарали фойдаланиш, тадбиркорлик субъектлари ҳамда хорижий сармоядорларга берилётган солиқ ва божхона имтиёзлари, туризм соҳасини ривожлантиришга йўналтирилган лойиҳаларни ишлаб чиқиш, транспорт, логистика салоҳияти, эркин иқтисодий ва кичик саноат зоналари ташкил қилиш, маҳаллий ишбилармонлар томонидан ишлаб чиқарилаётган импорт ўрнини босувчи ва экспортбоп маҳсулотларнинг қўламини оширишга қаратилган чора-тадбирлар иқтисодий бароқарорликка эришишга хизмат қилмоқда.

Натижада мамлакатимизда қисқа муддатда 161 та йирик саноат объекти ишга туширилди, айни шу асосда амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида 2017 йилда барқарор иқтисодий ўсиш суръатлари 5,5 фоизни ташкил этди, экспорт ҳажми қарий 15 фоизга кўпайдию ташқи савдо айланмасининг ижобий салдоси 854 миллион долларга етди [7.1]. Ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш ва саноат корхоналарини босқичма-босқич модернизация қилиш натижасида республика саноатини ривожланишига эришилмоқда. Бироқ, шу билан бирга, саноатнинг янада барқарор ривожланиши учун қуйидаги ишларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади:

- илғор маҳаллий технологияларни ишлаб чиқиш ва замонавий ахборот-коммуникатсия технологияларини жорий этиш ҳисобига маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини ошириш;
- тайёр маҳсулотлар, бутловчи буюмлар ва материаллар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш
- маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва маҳаллийлаштириш даражасини тўхтатиб турувчи камчиликларни бартараф этиш
- янги иш ўринларини яратишга тўсқинлик қилувчи зарур товарлар, шу жумладан асбоб-ускуналар импортини қисқартириш;
- кичик бизнес субъектларининг ишлаб чиқариш фаолиятини ҳар тарафлама қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси 12-жилд. Тошкент “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти 2004 йил 242 бет.
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси 7-жилд. Тошкент “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти 2004 йил 493 бет.
3. Промышленность Узбекистана 2006. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Статистический сборник. Ташкент 2007 год. 11-12-стр.
4. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 1-сон, 1-модда; 2009 й., 25-сон, 282-модда; 2010 й., 52-сон, 511-модда; 2013 й., 52-сон, 689-модда; 2017 й., 21-сон, 380-модда
5. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 17-сон, 190-модда; 2016 й., 17-сон, 176-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 25.12.2017 й., 09/17/1017/0460-сон
6. Промышленность Узбекистана 2006. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Статистический сборник. Ташкент 2010 год. 15 стр.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий мажлисга мурожаатномаси // Халқ сўзи 23 декабрь 2017 йил. № 258 (6952), -Б.1.

УДК: 339.923

Акмал МАМАТКУЛОВ,
Тошкент шаҳридаги "МЭИ" миллий тадқиқот университети"
Федерал давлат бюджети олий таълим муассасаси филиали
Ахборот технологиялари маркази бошилиги
matatkulov_ay@mail.ru

ЎЗМУ профессори, т.ф.д. Юнусова Хурида Эркиновна тақризи асосида

THE ROLE OF THE GREATER CENTRAL ASIAN ECONOMIC REGION IN THE POLICY OF ECONOMIC ZONING OF THE SOVIET STATE IN THE 60S OF THE XX CENTURY

Abstract

With the zoning policy of the Soviet state based on the economic theory of socialism, in the 60s of the XX century in the country was created the Greater Central Asian Economic Region with a favorable climate, land and water resources, rich underground resources. According to the article, the production features of the Greater Central Asian Economic Region, in particular, the development of agricultural machinery, hydropower, oil and gas production in the interests of the Commonwealth, specialization in agriculture, cotton, silk, vegetables, grapes, astrakhan, their the role of the country in the national economy is analyzed.

Key words: region, complex development, backward region, advanced region, network, raw materials, energy sources, consumer region, economic region, cotton ginning equipment, weaving machines, looms, irrigation mechanism, natural geographical location, labor resources, national economy.

РОЛЬ БОЛЬШОГО ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РЕГИОНА В ПОЛИТИКЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ЗОНИРОВАНИЯ СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА В 60-Х ГОДАХ XX ВЕКА

Аннотация

Благодаря политике зонирования советского государства, основанной на экономической теории социализма, в 60-х годах XX века в стране был создан большой центральноазиатский экономический регион с благоприятным климатом, земельными и водными ресурсами, богатыми подземными ресурсами. Основываясь на большом количестве информации в статье, производственные особенности большого Центральноазиатского экономического региона, в частности, развитие сельскохозяйственной техники, гидроэнергетики, добычи нефти и газа в интересах содружества, специализация сельского хозяйства на хлопке, шелке, овощи, виноград, каракуль, их роль в народном хозяйстве страны.

Ключевые слова: регион, комплексное развитие, отсталый регион, развитый регион, сеть, сырье, источники энергии, потребительский регион, экономический район, хлопкоочистительное оборудование, ткацкие станки, ткацкие станки, оросительный механизм, естественное географическое положение, трудовые ресурсы, народное хозяйство.

XX АСР 60 ЙИЛЛАР СОВЕТ ДАВЛАТИНИНГ ИҚТИСОДИЙ РАЙОНЛАШТИРИШ СИЁСАТИ, УНДА КАТТА ЎРТА ОСИЁ ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Совет давлатининг социализмни иқтисодий назариясига асосланган районлаштириш сиёсати билан мамлакатда XX асрнинг 60 йиллари кулай иқлим, ер-сув ресурслари, бой ер ости бойликларига эга бўлган Катта Ўрта Осиё иқтисодий райони ташкил этилди. Мақолада кўплаб маълумотлар асосида Катта Ўрта Осиё иқтисодий районининг ишлаб чиқариш хусусиятлари, хусусан, унда умумиттифоқ манфаатлари йўлида қишлоқ хўжалиги учун машинасозлик, гидроэнергетика ривожлантирилганлиги, нефть - газ қазиб олиш йўлга қўйилиб, қишлоқ хўжалиги пахта, ипак, сабзавотлар, узум, қорақўл етиштиришга ихтисослашганлиги, уларнинг мамлакат халқ хўжалигидаги ўрни таҳлил қилиб берилди.

Калит сўзлар: район, комплекс ривожланиш, қолоқ район, илғор район, тармоқ, хом ашё, энергия манбалари, истеъмолчи район, иқтисодий район, пахта тозалаш ускуналари, тўқув машиналари, тўқув станоклари, ирригация механизм, табиий географик жойлашиш, меҳнат ресурслари, халқ хўжалиги.

Қириш. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг совет давлатида "социалистик" ишлаб чиқариш муносабатларини авж олдириш гўёки, янги вазибаларни белгилаб бергандек бўлди. Унга кўра социалистик ишлаб чиқариш қучларини жойлаштириш социализмнинг иқтисодий назариясига мувофиқ амалга ошириш бошланди. Бу назарияга кўра мамлакатдаги барча районлар-нинг умумиттифоқ халқ хўжалигида тўғри ихтисослашувини таъминлаш, районларда комплекс равишда ривожланган хўжаликларни вужудга келтириш, қолоқ районларни илғор районлар даражасига кўтариш асосида ишлаб чиқариш қучларини бутун мамлакат бўйича бир текисда жойлаштирилиши лозим эди. Ишлаб чиқариш тамоклари хом ашё ҳамда энергия манбаларига

ва истеъмолчи районларга яқинлаштирилиб, бу орқали узок жойлардан норационал юк ташишлар тугатилиб, районлар ўртасида иқтисодий алоқаларни кенгайтириш, мамлакатнинг иқтисодий мустақиллиги ва мудофаа қобилятини янада мустаҳкамлаш мақсадида демократик мамлакатлар лагерида ўзаро иқтисодий ёрдамни қучайтиришдан иборат бўлди.

-Мавзуга оид адабиётлар таҳлил (Literature review) Совет давлатининг айнан иқтисодий районлаштириш сиёсатини ўрганган бир қатор муаллифлар мамлакат иқтисодий-маъмурий ҳудудлари – алоҳида вилоятлар, ўлка, иттифоқдош ва автоном республикалар ёки кичик вилоятлар гуруҳининг ихтисослашган ҳудудий ишлаб чиқариш комплекслари

йиғиндисидан иборат бўлган[1]. Иқтисодий районлар ҳўжалик айланмасида мамлакат халқ ҳўжалиги учун зарур ҳисобланган маҳсулот, табиий бойликлар кўп ҳаражат қилинмасдан, арзон ишчи кучига таянган ҳолда олинган[2].

“Совершенствование структуры народного хозяйства Узбекской ССР” номи китобда муаллифлар Ўзбекистоннинг минтақавий ихтисослашувга кўра 6 та иқтисодий районларга бўлинишини таҳлил қилиб, ҳар бир иқтисодий район хусусиятлари ҳақида батафсил маълумот берадилар[3]. “Ўзбекистон саноати структурасидаги прогрессив силжишлар” деб номланган монографияда Ўзбекистон ССР бешта иқтисодий районга бўлинади. Китобда Тошкент, Фарғона, Зарафшон, (Жанубий-Ғарбий), Қуйи Амударё, Сурхондарё, (Жанубий) иқтисодий районларга бўлинади. Асар муаллифининг ёзишича, бу иқтисодий районлар республиканинг қуйидаги вилоятларини ўз ичига олган: Тошкент райони-Тошкент ва Сирдарё вилоятларини; Фарғона райони-Фарғона, Андижон ва Наманган вилоятлари; Зарафшон райони-Самарқанд, Бухоро вилояти ва Қорақалпоғистон АССРни, Жанубий район - Сурхондарё вилоятини.

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Иқтисод институтини ходимлари томонидан нашр этилган монографияда бўлса иқтисодий районлар еттига бўлинади. Жумладан, Тошкент (Тошкент вилояти), Жиззах-Сирдарё (Жиззах, Сирдарё вилоятлари), Фарғона (Фарғона, Андижон, Наманган вилоятлари), Самарқанд-Қарши (Самарқанд, Қашқадарё вилоятлари), Бухоро-Навоий (Бухоро, Навоий вилоятлари), Қуйиамударё (Қорақалпоғистон АССР ва Хоразм вилоятлари), ҳамда биригина Сурхондарё вилоятини ўз ичига олган Сурхондарё иқтисодий райони бўлади. Шунингдек, муаллифлар бу иқтисодий районлардан ташқари республиканинг ичида районларни ҳудудий ишлаб чиқариш комплексига ҳам бўлиб ўтадилар. Жумладан, Фарғона (1954), Қуйиамударё (1959-1960 ва 1974-1977 йй.) район комплекслари, Бухоро-Қизилқум (1972), Ангрен-Олмалиқ (1964-1967 йй.) тоғ саноати ишлаб чиқариш комплекси. Айни пайтда муаллифлар Фарғона ҳудудий комплекс ива Ангрен-Олмалиқ тоғ саноати ривожланган комплексларни республикадаги энг дастлабки ва энг илғор ҳудудий ишлаб чиқариш комплексларига бўлади[4].

Мамлакат, ҳусусан, Ўзбекистонни иқтисодий районларга бўлинишини ўрганган К. Бедринцев Ўзбекистоннинг табиий шароитларини таҳлил қилар экан, “Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон ҳам, СССРдаги энг жанубий кенгликларда ва очик денгизлардан йироқда жойлашган бўлиб, мўътадил минтақадан субтропик минтақага ўтадиган жойлардир. Бу географик ҳолат Ўзбекистоннинг иқлимига ҳам таъсир қилади, унинг иқлими континенталь иқлимдир, яъни ҳарорат жуда ҳам ўзгаради, ёзда ҳарорат жуда баланд бўлиб, ҳавода нам оз, ёғингарчилик жуда кам бўлади. Ўзбекистоннинг бири-биридан юзлаб километр масофада бўлган айрим районлари иқлим жиҳатидан бирмунча фарқ қилади”[5], деб ёзади. У таъкидлашича, “у қадар муҳим бўл-маган баъзи бир фарқни эътиборга олмаганда, республиканинг барча район-ларида ёзда ҳарорат баланд бўлади ва иссиқ давр жуда узоқ вақт давом этади. Иқлимнинг бу хусусияти пахта экинни учун жуда ҳам мувофиқ келади[6]”.

Мамлакат иқтисодий районлари ҳақида яна бир қатор асарлар ҳам бўлиб, уларда ҳар бир иқтисодий районнинг асосий бўғини бўлиши, яъни иттифок аҳамиятига эга бўлган ва бутун социалистик жамият эҳтиёжларини қондириш манфаатларини кўзда тутиб

ривожлантириладиган битта ёки бир нечта ҳўжалик тармоқларининг бўлиши, ҳар бир иқтисодий район асосий эътиборни умумиттифок аҳамиятга эга бўлган асосий тармоқларни ривожлантиришга бериш билан бир вақтда ҳар тарафлама ривожланган комплекс ҳўжаликка ҳам эга бўлмоғи лозимлиги таъкидлаб ўтилган[7].

-Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Катта Ўрта Осиё иқтисодий райони ҳам СССРнинг асосий муҳим иқтисодий минтақаларидан бири бўлиб, унинг таркибига табиий шароитларидан ташқари географик жойлашишлари билан ҳам бир-бирларига боғлиқ бўлган тўрт республика – Ўзбекистон ССР, Қирғизистон ССР, Тожикистон ССР, Туркменистон ССР кирди. Ишлаб чиқариш салохияти, ишчи кучлари жиҳатидан бошқа иқтисодий районлардан фарқ қилганлиги сабабли у “Катта Ўрта Осиё иқтисодий райони” деб аталди (М.А.). Катта Ўрта Осиё иқтисодий райони муҳим иқтисодий районлардан бири сифатида мамлакатнинг 1960 йиллардаги режали ва лойиҳавий ишланмаларида асосий ўрин эгаллади[8].

Қозоғистон ССР билан қўшганда Ўрта Осиё республикалари ягона иқтисодий район сифатида қаралган бўлсада, бироқ, Қозоғистон ССР географик жиҳатидан ташқари бошқа муҳим фарқлар билан ҳам ажралиб турган. Жумладан, Қозоғистон ССР меҳнат тақсимида ихтисослаштирилган ишлаб чиқаришга эга бўлган. Агар Ўрта Осиё республикаларида кишлоқ ҳўжалиги учун машинасозлиги ривожланган бўлса Қозоғистон ССРнинг асосий ишлаб чиқариш соҳаси қора ва рангли металлургия бўлган. Қозоғистон энергетикасининг асосини-кўмир казиб олиш ташкил этган бўлса Ўрта Осиё республикалари-гидроэнергетика ва газ казиб олишга ихтисослашган, Қозоғистон кишлоқ ҳўжалигининг асосини гўшт ва бўғдой етиштириш ташкил этган бўлса, Ўрта Осиё республикалари – пахта, ипак, сабзавотлар, узум, қорақўл етиштиришга ихтисослашган. Қўринадик, Ўрта Осиё иқтисодий райони асосан пахтачилик бўйича катта кишлоқ ҳўжалик комплекси бўлган бўлса Қозоғистон ССР улардан фарқ қилган.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Катта Ўрта Осиё иқтисодий райони умумиттифок миқёсида ўсимлик ёғиннинг 15 фоизини, пахтачилик учун ишлаб чиқарилган машиналарнинг 100 фоизини, пахта тозалаш ускуналарининг 90 фоизини, тўқув машиналарининг 20 фоизини, фосфат ва азотли ўғитларнинг 12 фоизини, бир қатор тўқув станоклари, ирригация ва ерга ишлов берувчи турли механизмларни ҳамда ип матолар ишлаб чиқарган[9]. Мамлакатда ишлаб чиқарилган пахта толасининг 90 фоизини етиштириб берган[10]. Шунингдек, Катта Ўрта Осиё иқтисодий районида ишлаб чиқарилган пахта ёғи мамлакатнинг Шимолий-Ғарб, Марказий қисми, Волгабўйи, Урал, Ғарбий-Сибирь иқтисодий районларида ишлаб чиқарилган озиқ-овқат ва совун ишлаб чиқарувчи корхоналарга етказиб берилган[11].

Иқтисодчи Н.Зиядуллаевнинг ёзишича, Ўрта Осиё минтақасида ўзи-нинг икки асосий хусусияти билан бошқа иқтисодий минтақалардан ажралиб турган. Булар биринчидан, иқлими, ер-сув ресурслари, бой ер ости бойликларига эгаллиги бўлса, иккинчидан, туғилишнинг юқорилиги ва ишчи кучининг етарлилиги билан муҳим аҳамиятга эга бўлган[12]. Агар 1959-1981 йилларда бутун мамлакатда аҳоли 30 фоизга ошган бўлса, катта Ўрта Осиё иқтисодий районида бу икки бараварга кўп бўлиб, улар 27 млн. кишини ташкил этган[13]. Минтақада ҳар йили аҳоли 600 мингга ошиб бораверган. Ўрта Осиё мамлакат бўйича ҳудуди жиҳатидан олтинчи ўринда турган бўлса,

аҳолиси бўйича иқтисодий районлар орасида тўртинчи ўринни эгаллаган[14]. Айни пайтда республикалар чегарадош бўлган ҳудудлари ҳам бир хил табиий шароитга эга бўлган.

Катта Ўрта Осиё иқтисодий районининг табиий географик жойлаши-шидан ташқари ирригация иншоотларининг мавжудлиги, меҳнат ресурсларининг етарлилиги мева, полиз экинлари экишга ҳам қулайлик туғдирган ва маҳсулотлардан яхши ҳосил олинган. Районда қишлоқ хўжалик асосан Амударё ва Сирдарё, Чу ва б. дарёлар бўйларидаги ерларда яхши ривож-ланган. Бу ерларда етиштирилган асосий маҳсулотлар - пахта, қанд лавлаги, сабзавот, тоғ ҳудудларида - гўшт, сут, жун, қорақўл етиштириш йўлга қўйилган. СССРда ўзлаштирилган ерларнинг ярми Ўрта Осиё минтақасига тўғри келган бўлиб, бу ерда иқлимнинг қулайлиги, ишчи кучларининг етарлилиги иттифокда етиштирилган пахта толасининг 9/10 қисмини, пилла ва қорақўлнинг 2/3 қисмини, гуручнинг 1/3 қисмини етиштириш имконини берган, маълум миқдорда жун, тамаки, мева, узум, полиз муҳсулотлари ва блар етиштирилган[15]. Жаҳонда етиштирилган толаннинг 1/6 миллион тоннаси Ўрта Осиё минтақасига тўғри келган ва бу орқали мамлакатда бюжетига йилига бир неча миллиардлаб маблағ тушган[16].

Катта Ўрта Осиё иқтисодий районида минтакалар иқтисодиётини бошқариш ишлари дастлаб КПСС МҚ Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг 1961 йил 26 апрелдаги Қарорига асосан тузилган Катта Ўрта Осиё иқтисодий районини режалаштириш ва координация қилиш кенгаши томонидан назоратда бўлди[17]. Қирғизистон ССР, Тожикистон ССР, Туркменистон ССРдан ҳам шунча нафар вакиллар киритилди.

Катта Ўрта Осиё иқтисодий районини координациялаш ва режалаштириш кенгаши раҳбарияти таркибига ҳам ҳар бир республикадан 10 нафардан вакил киритилган. Улар Иттифокдош Республикалар КП МҚларининг биринчи секретарлари, иттифокдош республикалар Министрлар Советларининг Раислари, Давлат режа комиссияларининг раислари, Халқ хўжалиги кенгашларининг раислари, иттифокдош республикалар Фанлар Академияларининг президентлари, шунингдек, иқтисодий районда мавжуд бўлган етакчи корхоналар, илмий-тадқиқот лойиҳалаш ва бошқа ташкилотларининг мутахассислари бўлган[18].

Катта Ўрта Осиё иқтисодий райони режалаштириш ва координация қилиш кенгаши районни ҳудудий ривожлантириш иш режаларини назорат қилиб бориши, режаларни ҳамда халқ хўжалиги қурилиши бўйича масалаларни жамоавий қўриб чиқишни назорат қилиши лозим эди. Шунингдек, кенгашнинг асосий вазифалари, шу республикаларнинг саноати, қурилиши ва транспортни комплекс ривожлантиришнинг энг муҳим муаммоларини ўрганиш ва муҳокама қилиш, районнинг табиий бойликлари, ишлаб чиқариш фондлари ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишга қаратилган тавсия ва таклифларни ишлаб чиқиш, бу тавсия ва таклифларда иқтисодиётни янада ривожлантириш, ихтисослаштириш ва кооперативлаштиришдан иборат бўлди[19].

Катта Ўрта Осиё иқтисодий районида тайёр маҳсулот ишлаб чиқарадиган енгил саноат ҳам анча ривожланган бўлиб, бу тармоқ Ўзбекистоннинг Тошкент, Фарғона, Бухоро вилоятларида, Қирғизистоннинг Фрунзе (Бишкек) шаҳри, Ўз вилоятида, Тожикистоннинг Душанбе шаҳрида, Туркменистоннинг Ашхабод ва Мари шаҳарларида, ипак матолар ишлаб чиқариш

Ўзбекистоннинг Марғилон ва Наманган шаҳарларида, Қирғизистон-нинг Ўш вилоятида, Тожикистоннинг Ленинобод ва Душанбе шаҳарларида, Туркменистоннинг Чоржўй шаҳрида ривожланди. Шу ҳолда ҳам бу корхоналар нафақат мамлакат балки минтақанинг ўз салоҳиятидан келиб чиқиб ҳам тўла қондириш имконияти бўлмаган[20].

Минтақада 1960 йиллардан газ индустрияси яхши ривожланди. Газнинг асосий захиралари Туркменистон ССР ва Ўзбекистон ССРга тўғри келди. Россиянинг Тюмен вилояти шимолий қисмида топилган газ захираларидан сўнг Ўрта Осиё минтақаси газ қазиб олиш бўйича иккинчи ўринда турди. Агар Тюмень вилоятида қазиб олинган газ мамлакатнинг Европа қисмини таъминлаган бўлса, Катта Ўрта Осиё иқтисодий районида қазиб олинган газ умумиттифок аҳамиятига эга бўлган алюмин ишлаб чиқариш, синтетик толалар ишлаб чиқаришга ҳам сарфланди. 1965 йилда 17,8 млрд. м³ газ қазиб олиниб, бу умумиттифокда қазиб олинган газнинг 14 фоизини ташкил этган бўлса[21], қазиб олинган табиий газнинг 8/10 ни Ўзбекистон ССРга, 1/5 Туркменистон ССРга 2 фоизи Қирғизистон ССР ва Тожикистон ССРга 2 фоизи тўғри келди. Шунингдек бу районнинг иссиқлик захиралари нафақат Катта Ўрта Осиё иқтисодий районини, балки Жанубий Қозоғистонда ҳамда Урални ҳам таъминлашга етди. Бироқ, нефть маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналарни ўзида муаммолар бўлиб, бундай хом ашё билан таъминлаш масаласи мураккаб бўлиб бораверди[22]. Катта Ўрта Осиё иқтисодий районида нефтнинг 9/10 қисми Туркменистон ССРда қазиб олинган бўлса, 1/10 қисми Ўзбекистон ССРга, 3 фоизи Қирғизистон ССР ва Қозоғистон ССРга тўғри келди. Иқтисодий районда қазиб олинган қўмирнинг ½ Ўзбекистонга тўғри келган бўлса, 2/5 Қирғизистонга, 1/10 Тожикистонга тўғри келган. Нефтни қайта ишлаш корхоналарининг катта қисми эса Туркменистон ССР ва Ўзбекистон ССРга тўғри келди[23].

Катта Ўрта Осиё иқтисодий райони нодир ва рангли металлларга ҳам бой бўлиб, у асосан жанубий Қирғизистон, Ўзбекистоннинг ғарбий қисмлари, Тожикистоннинг шимолий қисмларида бўлган. Ўрта Осиё рангли металлургияси умумиттифок аҳамиятига эга бўлиб, бу ерда мис, қўроғшин, рух, симоб ва бошқа нодир рангли металллар қазиб олинди. Агар Катта Ўрта Осиё иқтисодий районини ўзини олинадиган бўлса бу ердаги мавжуд конлар бир текисда жойлашмаган. Масалан, Ўзбекистонда мавжуд бўлган 170 та конларнинг 72 таси Тошкент вилоятига тўғри келган, 3 таси Хоразмда бўлган[24].

-Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).

Ўзининг ихтисослаштирилганлиги билан иқтисодий район деб аталган ҳудудлар бутун совет мамлакатада умумиттифок хўжалик тизимидаги ҳудуд бўлган, улар ўзининг ихтисослаштирилган ишлаб чиқариши билан ҳар бир иқсодий район ўз вазифасини бажарган. Улар социалистик ишлаб чиқариш тизимида ишлаб, социализмнинг асосий иқтисодий қонунига амал қилганлар. Айни пайтда мамлакатдаги иқтисодий районларни ривожлантирадиган нарсалар райондаги техника, муайян ишлаб чиқариш малакаларига эга бўлган аҳоли, шунингдек, табиий шароити ва бойликлар бўлган. Бироқ, совет давлатида расман эълон қилинган иқтисодий ва маъмурий районлаштириш сиёсати республика, ўлка ва вилоятлардаги Халқ Хўжалиги советлари мамлакатда сезиларли даражада ўзгаришларга олиб келмади.

АДАБИЁТЛАР

1. Костенников М.В. Экономические районы СССР. – Москва. Географгиз, 1958.- С.3.
2. Развитие и размещение производительных сил экономических районов СССР.-Москва. Наука, 1967. -С .3.
3. Совершенствование структуры народного хозяйства Узбекской ССР. – Т.: Фан, 1987. – С. 72.
4. Региональные проблемы повышения эффективности производства и совершенствования хозяйственного механизма.-Ташкент. Фан, 1986. – С. 46.
5. Бедринцев К.Н. СССР Халқ хўжалигида Ўзбекистоннинг тутган ўрни. ... – 10 бет.
6. Бедринцев К.Н. СССР Халқ хўжалигида Ўзбекистоннинг тутган ўрни. - Тошкент. Ўзбекистон КП Марказий Комитети ҳузуридаги “Қизил Ўзбекистон”, “Правда влстока” ва “Ўзбекистони Сурх” бирлашган нашриёти, 1953. – 10 бет.
7. Савченко П.К., Буторин А.О. Ўзбекистон газ саноати. Ўздавнашр, 1959.; Абдукодиров А. Бухоро газы.-Тошкент. Ўзбекистон КП МҚнинг бирлашган нашриёти, 1964.; Акрамхўжаев А. Бухоро-Урал.-Тошкент. Ўзбекистон, 1964.; Мирзаакбарова Р., Алиев Т. Ўзбекистон табиий газы. (Газ саноати экономикасининг баъзи масалалари ҳақида). - Тошкент. Ўзбекистон, 1974.; Алексеров Ю.Н., Нормуродов Х.Н. Самарқанд области. Справочник.-Тошкент. Ўзбекистон, 1982.; Бахронов И. Нефть ва газ саноатида фан-техника тараққиёти.-Тошкент. “Билим” жамияти, 1984.
8. Среднеазиатский экономический район. – Москва. Наука, 1972. – С. 14.
9. Развитие и размещение производительных сил СССР. – Москва. Наука, 1972. -С.6.
10. Зиядуллаев Н.С. Моделирование региональных экономических систем. ... - С. 51.
11. Развитие и размещение производительных сил СССР. ... – С.30.
12. Зиядуллаев Н.С. Моделирование региональных экономических систем. ... - С. 51.
13. Ахмедов К. Экономика Узбекской ССР в период развитого социализма.-Ташкент. Узбекистан, 1977.- С.33.
14. Развитие и размещение производительных сил СССР. ... – С.8.
15. Зиядуллаев Н.С. Моделирование региональных экономических систем. ... - С. 52.
16. Гликман Н. Экономический анализ региональных систем. – Москва. Прогресс, 1980. – С.67.
17. Ўз МА. Р-2303-фонд, рўйхат -2, йиғма жилд -6, 11-14 - варақлар.
18. Рудин А. Ўрта Осиё йирик иқтисодий райони // Қизил Ўзбекистон. 1962 йил 13 апрель.
19. Ўз МА. Р-2303-фонд, рўйхат -1, йиғма жилд -1. 10 - варақ.
20. Моделирование формирования территориально – производственных комплексов. – Новосибирск. Наука. Новосиб.отд. 1976. – с. 54.
21. Развитие и размещение производительных сил СССР. ... –С. 9.
22. Ўз МА. Р-2303-фонд, рўйхат -1, йиғма жилд -1. 16 - варақ.
23. Развитие и размещение производительных сил СССР. ... -С. 52.
24. Ўз МА. Р-2303-фонд, рўйхат - 1, йиғма жилд -1. 19 - варақ.

Саидакбар МУТАЛОВ,
Наманган давлат университети таянч докторанти
E-mail: saidakbarmutalov@gmail.com

НамДУ педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) Асранбаева М.Х. тақризи асосида

ORGANIZATIONAL AND PEDAGOGICAL DEVELOPMENT OF LEADERSHIP ABILITY IN STUDENTS CONDITIONS

Abstract

This article discusses the educational conditions and activities of the individual, in particular, the pedagogical conditions for the development of leadership skills of students, international experience in this area, the creation of an environment of pedagogical cooperation in educational processes and the role of youth organizations and research on improvement.

Key words: personal activity, higher education, student, leadership skills, competence, pedagogical conditions, social activity, education, community, motivation, foreign experience.

ОРГАНИЗАЦИОННО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЛИДЕРСКИХ СПОСОБСТВ У СТУДЕНТОВ

Аннотация

В статье рассматриваются условия обучения и деятельности личности, в частности, педагогические условия развития лидерских качеств студентов, зарубежный опыт в этой сфере, создание среды педагогического сотрудничества в образовательном процессе и роль молодежи, организаций и исследования по улучшению.

Ключевые слова: личностная активность, высшее образование, студент, лидерские качества, компетентность, педагогические условия, социальная активность, образование, сообщество, мотивация, зарубежный опыт.

ТАЛАБАЛАРДА ЛИДЕРЛИК ҚОБИЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ТАШКИЛИЙ-ПЕДАГОГИК ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ

Аннотация

Мақолада шахс таълим-тарбияси ва фаоллиги, хусусан талабаларни лидерлик қўникмаларини ривожлантириб боришнинг педагогик шарт-шароитлари, бу борадаги хорижий тажриба, таълим-тарбия жараёнларида педагогик ҳамкорлик муҳитини яратиш ва ёшлар ташкилотларининг ўрни, талабалар ўртасидаги лидерлик жараёнларининг ташкил этишнинг педагогик шароитларини мустаҳкамлаш ва зарурий шартларини такомиллаштириш бўйича олиб борилган илмий тадқиқотлар хусусида фикр юритилган.

Калит сўзлар: шахс фаоллиги, олий таълим, талаба, лидерлик қобилияти, компетенция, педагогик шарт-шароит, ижтимоий фаоллик, таълим-тарбия, жамоа, мотивация, хорижий тажриба.

Кириш (Introduction). Маълумки, шахс таълим-тарбиясининг тадқиқида ҳар бир давлат замонавий тенденциялар асосида ўзининг миллий манфаатлари ва кадриятларига мос, таълим тизимининг хусусиятидан келиб чиқиб лидер ёшларни тарбиялашга ҳам алоҳида эътибор қаратади. Инсон ресурсларини тўғри йўналтириш, ундаги яширин қобилиятларни юзага чиқариш, талабаларда лидерлик қобилиятини ривожлантириб боришга доир зарурий педагогик шарт-шароит яратишда жаҳон миқёсида ўзига хос катта тажриба мавжуд.

Бугунга қадар талабаларда лидерлик қобилиятини ривожлантириш мазмуни, назарий асослари ва уни амалга оширишга доир педагогик шарт-шароитларни ишлаб чиқиш бўйича кўплаб тадқиқотлар олиб борилганига қарамадан, мазкур

йўналишда инновацион тавсифга эга илмий изланишлар олиб боришга алоҳида эҳтиёж мавжуд. Айниқса, мақолада сўз юритилаётган муаммога келсак, АҚШлик машҳур сиёсатчи Жеймс Бёрнс “Ер юзида энг кўп кузатиладиган ва энг кам тушуниладиган ҳодисалардан бири”[1], дея баҳолаганини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Талабаларда лидерлик қобилиятини ривожлантиришга қаратилган тадқиқот иши доирасида қуйидаги саволлар юзага келиши табиий: “Лидерлик феноменининг хорижий давлатлардаги талқини қандай?”, “Талабаларда лидерлик қобилиятини ривожлантириш учун қандай педагогик шароит-шароитларни яратиш зарур?”.

Америкалик машҳур ёзувчи ва нотик Ж.К.Максвел ўзининг “Ўзингизда лидерликни

ривожлантиринг” китобида инсонни лидер сифатида намоён бўлишини қуйидагича талкин қилган: “Лидерлик ўз-ўзидан юзага келмайди, балки ривожланади. Тўғри, кўпинча туғма лидерлар пайдо бўлади, лекин улар ҳам мукамаллик даражасига этиш учун ўз характер хусусиятларини мунтазам равишда ривожлантириб боришлари талаб этилади”[2].

Хорижий давлатларда кўп ҳолларда лидерлик қобилиятларини шакллантириш масаласи мутахассислар томонидан таълим жараёнидан кўра бизнес менежменти соҳаларига, бизнес бошқарувига дахлдор иктисодий тушунча сифатида қаралади.

Гарвард бизнес мактаби профессори Жон Коттернинг қайд этишича, лидерлик ва менежмент алоҳида тушунча, бироқ бир-бирини қўллаб-қувватлайдиган ҳаракатлар тизимидир. Ҳар икковининг ўзига хос вазифаси мавжуд бўлиб, алоҳида характерни ифода этади[3]. Демак мазкур тушунчалар бир-бирини инкор қилмаган ҳолда, лидер шахсининг ўзига хос сифатларини юзага чиқаришда ёрдам беради. Аниқроқ айтадиган бўлсак, бугунги глобаллашув замонида муайян бир соҳа ёки тармокни муваффақиятли иш фаолиятини йўлга қўйиш учун инсондан ҳам бошқарув, ҳам лидерлик маҳорати талаб этилади.

Шунингдек, “лидерлик”ни бевосита маълум бир бошқарув соҳасидаги “раҳбарлик” билан моҳиятан бир хил деб ҳисоблаш ҳолатлари бўйича ҳам баҳслар кузатилган. Жумладан, россиялик тадқиқотчи О.В.Евтихов ўз тадқиқотларида соҳа мутахассисларини фикрини ўрганган ҳолда, мазкур тушунчаларни қуйидагича фарқлаган: “Хорижий менежмент назарияларида лидер (ташкilotчи) асосан ташкilotнинг биринчи даражали шахси сифатида тушунилади, маълум бир вазифа юклатилган масъул шахс эса раҳбарлик мақомида бўлади. Бунда “лидер” ва “раҳбар” атамаларининг фойдаланиш ҳолати ўзаро мазмун комбинациясига боғлиқ бўлади. Бир қатор инглиз тилида сўзлашадиган мутахассислар мазкур тушунчаларни фарқлаш мақсадида “лидер” (leadership) сўзидан фарқли ўлароқ “бошлиқ” (headship) сўзидан фойдаланишга ҳаракат қиладилар. Россиялик олимларнинг лидерлик борасидаги тадқиқотларида юқоридаги икки тушунчада қарама-қаршилиқлар мавжуд бўлиб, лидер ижтимоий-психологик позицияси билан, раҳбар эса расмий бошқарув мавқеи билан фарқланади” [4].

АҚШлик олим Ральф Стогдиллнинг қайд этишича, бугунги кунда лидерлик терминига ягона ва қатъий бир таъриф айтиш имконияти мавжуд эмас[5]. Бироқ дунё олимлари томонидан “лидер” шахсига берилган таърифлар орасида Ж.М.Бёрнснинг таърифи мукамал ва моҳиятни тўлақонли очиб берилган дейиш мумкин. Унинг фикрича, “лидерлик – бу шахснинг маълум мотивлар ва қадриятлар, турли хил иктисодий, сиёсий ва бошқа ресурсларни рақобат ва зиддият шароитида ўзи ва издошлари томонидан мустақил

равишда ёки ўзаро келишиб, мақсадларни амалга ошириш учун сафарбар қилиш жараёнидир”[6].

Чунки, қайси соҳа бўлишидан қатъий назар, расмий ва норасмий лидерлар ўз маҳорати орқали турфа хил усуллар, ёндашувлар ва психологик таъсир этиш орқали маълум бир жамоада етакчилиқни қўлга олишади. Жамоанинг олдидаги вазифалар аъзолар томонидан тақсимланса-да, лидер ўз имкониятларидан келиб чиқиб, фақатгина йўл-йўриқ бериш билан чекланмай, вазифанинг ижросида ҳам шахсий намуна кўрсатади.

Юқоридаги таҳлиллардан кўринадики, лидерлик бизнес ва иктисодий бошқарув жараёнларида кенг кузатилса-да, унинг бирламчи тайёргарлик жараёни, лидер шахсини тарбиялаш албатта педагогик-психологик муҳит таъсирида юзага келади. Демак, талаба-ёшларда лидерлик қобилиятини юзага келиши учун аниқ педагогик шарт-шароитлар белгилаб олиниши ва уларни амалга ошириш йўллари ишлаб чиқиши зарур.

Таълим жараёнларида талабаларда лидерлик қобилиятини ривожлантириш масаласи хорижий мамлакатларда ҳар доим долзарб аҳамиятини касб этиб, давлат ва нодавлат муассасалар томонидан мазкур масалага алоҳида эътибор қаратиб келинган.

АҚШнинг Мериленд университети профессори С.Р.Комивеснинг эътироф этишича, хориж мамлакатларида талабалар ўртасидаги лидерлик масалаларига икки хил ёндашув мавжуд[6].

“Лидер” деганда, дастлабки ёндашувга мувофиқ, ўз атрофидагиларни ўзгаришига туртки берувчи ҳар қандай фаол инсонни тушунилади. Хоҳ раҳбар, талаба ёки гуруҳ аъзоси бўлсин ўз позицияси билан ташаббусни қўлга олган ҳолда, кўзда тутилган объект(субъект)ни (муайян гуруҳни) олдинга силжитиши билан лидер сифатида гавдаланади.

Атаманинг иккинчи талкинида эса, лидер – раҳбарлик лавозимида сайланган ёки маълум бир жамоада ижобий ўзгаришни амалга ошириш учун жавобгарликни зиммасига олиш учун тайинланган талабани англатади.

Сайлов ёки тайинлов асосида фаолият юритувчи лидерлар масъул шахс ҳисобланади. Бу турдаги лидерларни талаба президенти (SP), резидент ассистент (RA), жамоат ёрдамчиси, ректор маслаҳатчиси, талабалар штаб бошлиғи ва бошқа номлар билан ҳам юритиш ҳоллари кенг тарқалган.

Юқорида кўзда тутилган икки лидер ҳам таълим муассасаларидаги педагогик жараёнларда тўлиқ иштирок этади ва ўзаро ижтимоий муносабатлар марказида бўлади. Расмий ва норасмий шаклда бўлмасин, албатта педагогик шароитнинг таъсирида лидерлик жараёни юзага келади.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Хорижий давлатлар тажрибасида “лидер” ва “лидерлик” тушунчалари тадқиқотчилар, олимлар ва бошқа соҳа вакиллари томонидан турлича изоҳланган. Мазкур қобилиятнинг

шаклланиши ва ривожланиш жараёнига ҳам ўзига хос ёндашувлар мавжуд.

Хусусан, ёшларда лидерлик масалаларини ижтимоий-сиёсий ҳамда педагогик-психологик жиҳатларини тадқиқ қилиш борасида АҚШ олимларидан Ральф Стогдилл, Майк А. Мелс, Жеймс Бёрнс, Хенри Героукс, Эмори Богардус, Дэниел Гоулман, Ричард Дафт, Уоррен Беннис, Ричард Бояцис, Жон Бальдони, немис олимлари Карл Манхейм, Жан Блондель, МДХ мамлакатлари олимларидан Б.Д.Парыгин, А.Н.Занковский, Т.В.Бендас, республикамиз олимларидан Р.Х.Джураев, М.С.Алимов, Ш.Э.Қурбонов, А.А.Юлдашев, С.Ю.Махмудов, У.И.Иноятов, Х.Ф.Рашидов, Н.Н.Джамилова ва бошқалар томонидан салмоқли ишлар амалга оширилган.

Мазкур олимларнинг илмий изланишларида жамият аъзоларининг турли соҳаларда намоён бўладиган лидерлик феномени ва турли ёш даври билан боғлиқликда ривожланиш босқичларига ҳам алоҳида урғу берилган. Лекин шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, лидерлик қобилиятини ривожлантиришнинг педагогик шарт-шароитлари унинг социологик ва психологик хусусиятларига қараганда нисбатан камроқ ўрганилган. Айрим тадқиқотларда мазкур масала ташкилотчилик қобилияти сифатида талқин қилинганлигининг гувоҳи бўлиш мумкин. Фикримизнинг исботи сифатида муаммонинг психологик жиҳатларини ўрганиш бўйича рус психологи, профессор М.Г.Ярошевский томонидан “лидерология” илмий мактабининг яратилганлигини таъкидлаб ўтиш мумкин[7].

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

АҚШ тажрибасига кўра, талабаларда лидерлик сифатларни ривожлантиришда педагогиканинг мақбул ва экспериментал методларидан фойдаланади. Жумладан, талабанинг ўтмишдаги муваффақиятсизликлари ва ютуқларининг таҳлил қилишига оид тажриба ўтказилади. Ушбу амалий кейслар асосида турли машқлар, симуляциялардан фойдаланган ҳолда талабани мулоҳаза юритиш, вазият бўйича тегишли хулосалар қилиш ва хатолардан сабоқлар чиқариш имконияти яратилади. Талабалардаги мослашувчан кўникмаларни (soft skills) ни ошириб боришга бош мақсадлардан бири сифатида қаралади.

Умуман олганда, АҚШ тажрибасига назар ташлайдиган бўлсак, ёшларда лидерлик компетенциялари ривожлантириб бориш бўйича ўзига хос мактаб шаклланган. Таълим тизимининг қуйи бўғинидан юқори поғонасига қадар таълим олувчиларнинг ижтимоий фаоллигини таъминловчи педагогик муҳит ва мотивацион шароит яратилган ҳамда эвристик фаолиятини ташкил этиш бўйича тизим мавжуд. Айниқса, талабаларнинг ижодий натижадорлигини ошириш ва жамоавий ишлаш орқали индивидуал сифатларни ривожлантиришга хизмат қилувчи волонтерлик йўналиши муҳим аҳамият касб этади. Талабаларнинг лидерлик қобилиятини ривожлантириш бўйича махсус

дастурлар (NASPA ва AI-academic impressions лидерлик бўйича етакчи дастурларидан саналади) фаолияти йўлга қўйилган. Ҳар бир олий таълим муассасасида ўз хусусиятидан келиб чиқиб, интеграцион дастурлар ишлаб чиқади ва уни амалиётга татбиқ этади. Жамиятда лидерлик сифатини шакллантиришда олий таълим тизими муҳим роль ўйнайди. Ўқитиш давомида стандартлаштирилган ўқув дастурлари асосида талабани янги авлод етакчиси сифатида намоён бўлишига эътибор қаратилади.

Буюк Британиялик тадбиркор ва сиёсатчиси Сесиль Родснинг қайд этишича, табиатида жамиятга дахлдорлик ҳисси мавжуд бўлган, ўзининг феъл-атвори билан бошқалардан ажралиб турган, ўзида бирор қобилиятни ривожлантиришга истаги бўлган талабаларни тўғри тарбиялаб, лидер сифатида шакллантириш мумкин. С.Родс ўз қарашларини амалий жиҳатдан асослаб, Оксфорд университети талабаларининг лидерлик қобилиятини шакллантириш устида иш олиб борди. Талабаларнинг лидерликка бўлган мойиллиги, уларни лидер сифатида кашф этиб, ривожлантириб бориш мазмунини ўзининг “Родс стипендияси”[9] (Rhodes scholarship) лойиҳаси орқали очиб берган. Мазкур халқаро стипендия тизимини жорий қилиш орқали университет талабаларида лидерлик қобилиятига эга бўлган янги қатлам шаклланишига эришилган.

Изланишлар натижасида Осиё давлатларининг таълим тизимида ҳам барча таълим босқичларида ўқувчи ва талабаларнинг лидер сифатида таълим ҳамда жамият ўртасидаги интеграциясини таъминлашга алоҳида эътибор қаратилади. Талабаларни лидерлик қобилиятини ривожлантириш бўйича илмий ва ҳуқуқий асосга эга махсус дастурлар ишлаб чиқилади. Айниқса, тренинглар орқали талабаларни лидер этиб тарбиялаш тизими ўзини амалда оқлаган. Таълим муассасаларининг талабалар уйлари ва ётоқхона резиденциялари мазкур саъй-ҳаракатларни амалга оширишда етакчилик қилади. Кўп ҳолларда очик майдон ва кампуслар тренинг машғулотлари учун макон вазифасини бажаради.

Талабалар ўртасида лидерлик қобилиятини ривожлантириш ва шахсий самарадорликка эришиш даражасини оширишда педагогик имкониятларни излаш ҳар доим муҳим саналган. Бу борада зарур педагогик стратегияларни ишлаб чиқиш, жараёни илмий-амалий жиҳатдан баҳолаш ва унинг методик таъминотини яхшилаш тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлиб келмоқда.

Қозғистон тажрибасида ҳам талабаларнинг лидерлик қобилиятини ривожлантиришнинг асосий мазмуни ўқув фаолиятининг анъанавий шакли билан биргаликда аудиториядан ташқари машғулотларни ҳам ўзида қамраб олади. Бу борада ҳар бир олий таълимда “Лидерлар клуби” (Leaders club) фаолиятининг концептуал ва ташкилий имкониятларидан тўлақонли фойдаланиш амалиёти мавжуд. Фарқли жиҳати шундаки, талабалар

лидерлик қобилиятининг динамик ривожланишига таъсир этувчи асосий омил фақатгина бириктирилган раҳбарларнинг маҳорати ва ёндашувидир. Бинобарин, талабалар индивидуал хусусиятлари орқали шахсий самарадорликка ўз-ўзидан эришмайди. Унинг лидерлик қобилиятини намоён қилиши фақатгина ментор ёки профессор-ўқитувчининг бевосита кўмаги асосида юзага келади.

Талабаларда лидерлик кўникмаларини ривожлантириш узоқ ва машаққатли жараёндир. Волга давлат технологиялар университетининг А.В.Артамонова раҳбарлигидаги тадқиқотчилар ҳам талабаларда лидерликни ривожлантиришнинг методик тамойиллари моҳиятини очиб беришган. Уларнинг илмий қарашлари АҚШ психологи Д.Гоулманнинг ҳиссий интеллект концепцияси ва япониялик профессор Нонака томонидан билимларни бошқариш бўйича услубий тавсиялари асосида шакллантирилган.

Шунингдек, украиналик **А.Г.Романовский**, В.Е.Михайличенко, Л.Н.Гренънинг “Лидерлик педагогикаси” монографиясида ҳам ташхислаш, назорат қилиш, тузатиш ва баҳолаш моделлари асосида талабаларда лидерлик қобилиятини ривожлантиришга доир илмий-назарий қарашлар илгари сурилган.

Уларнинг фикрига кўра, талабаларда лидерлик қобилиятини ривожлантиришга оид стратегияни самарали йўлга қўйилишида дастлабки муҳим жиҳат, бу – ўқув жараёни билан параллел равишда аудиториадан ташқари машғулотларда уларга етарли даражада мотивацияни уйғотишдир. Амалиётнинг бу босқичида лидернинг фаол киёфасини шакллантиришда қуйидаги компонентлар кетма-кетлигига амал қилиш мақсадга мувофиқ: мақсад, субъект, бошқарув, ташкилий-педагогик шарт-шароитлар мажмуаси, таълим технологиялари ва натижа[8].

Ҳақиқатан ҳам, талабанинг ички имкониятларини юзага чиқаришда мотивация ва рағбатлантириш усулларида фойдаланиш шахс онги ва ҳиссиётига тўғридан-тўғри таъсир этади. Натижада нафақат эътибор қаратилган объект, балки унинг атрофидаги шахслараро муносабатларни ҳам фаоллаштиради. Етук ва илғор шахсни намуна қилиб кўрсатиш орқали талабаларнинг ҳам лидерликка интилиш мотивини юзага чиқариш мумкин.

Россия олий таълим муассасаларида талабаларнинг лидерлик салоҳиятининг нақадар юқори эканлигининг асосий жиҳатларидан бири бу талабаларнинг ўзини-ўзи бошқариш тизимининг йўлга қўйилгани билан ўлчанади. Ўз навбатида бу саъй-ҳаракат, лидерни тарбиялаш учун самарали педагогик шароитни юзага келтиради. Талабаларнинг ҳар томонлама фаоллигини оширишга қаратилган ўзини-ўзи бошқариш органларининг фаолияти ҳукуматнинг тегишли қонун ҳужжатлари билан тартибга солинган. Талабалар ўртасида умумий лидерлик

кўрсаткичининг ўсиши талабалар ҳаракатининг амалий фаолиятини ва муассасанинг стратегик тарбия методини ифода этади. Айниқса, бу таълим тизимида ижтимоий-педагогик муҳитни барқарорлаштиради. Ушбу саъй-ҳаракатлар ривож учун давлат ва нодавлат ташкилотлар олий таълим муассасалари билан ижтимоий шерикчилиги мустаҳкам йўлга қўйилган. Мамлакатнинг бу борадаги сиёсатини амалга ошириш, талабаларнинг фаоллигини таъминловчи органларнинг дастурларини қўллаб-қувватлаш ва мувофиқлаштириш Ёшлар ишлари федерал агентлиги томонидан олиб борилади. Жамият эса талабаларнинг олий таълимда эгаллаган лидерлик компетенцияларидан тўлақонли фойдаланишдан манфаат топади.

Республикамызда ҳам талабаларда лидерлик қобилиятини ривожлантириш учун қатор дастурлар ва инновацион шакллардан фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Турли хил ижтимоий лойиҳаларга қўшилган, мустақил лойиҳаларни ишлаб чиқувчи ва татбиқ этувчи талабалар Ўзбекистон Ёшлар иттифоқи томонидан амалга ошириладиган “Ёшлар ташаббуси” лойиҳасида иштирок этувчилар (3-4 босқич талабалари) касбий компетентликни, фуқаролик сифатлари ва лидерликни ёрқин намоёйиш этадилар.

Шахсда ташаббускорликни ривожлантириш асосини волонтерлик фаолияти ва талабаларнинг бевосита ижтимоий муаммоларни ҳал этишга қаратилган лойиҳалардаги иштироки ташкил этади. Лойиҳаларда дастлаб кузатувчи, кейинчалик эса ёрдамчи, ташкил этувчи, амалга оширувчи ва раҳбар сифатида талаба ҳал этиладиган аниқ ижтимоий муаммонинг бошқа инсонлар учун муҳимлигини англайди ҳамда ўзида катта масъулият сезади.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations).

Талабаларни ижтимоий йўналтирилган лойиҳаларга жалб этиш технологияларига педагогик, ижтимоий-педагогик, ижтимоий-психологик (фаол, интерфаол, муаммоли, ўйинли, лойиҳавий, мотивацияли) кабиларни киритиш мумкин. Лидерликни тарбиялашнинг технологик компоненти фақатгина таълимни ташкил этишнинг (назарий ва амалий ўқитиш, талабаларнинг мустақил иши) асосий шакллариинигина эмас, балки уларни фаоллаштирадиган, ташаббускорликни ривожлантиришга йўналтирилган методлар, шунингдек, таълимни ташкил этишнинг шахсий-касбий компетенцияларини шакллантирувчи гуруҳли ва жамоавий шакллариини ҳам ўз ичига олади.

Талабаларда лидерлик қобилиятини ривожлантириш қуйидаги педагогик шарт-шароитларни амалга оширишни тақозо этади:

1) талабаларда лидерликка иштиёқни оширишга доир инновацион дастурларни ишлаб чиқиш;

2) республикамыз олий таълим тизимида менторликни кенг жорий этиш;

3) лидерлик қобилиятини ривожлантиришга йўналтирилган креатив ва рақобат муҳитини қарор топтириш;

4) талабаларда лидерлик қобилиятини ривожлантиришга доир тренинг машғулоти мазмунини ишлаб чиқиш;

5) талабаларни ижтимоий лойиҳалардаги иштирокини кенгайтириш;

6) талабаларнинг волонтерлик фаолиятини касбий тайёргарликнинг муҳим компоненти сифатида белгилаш мақсадга мувофиқ.

АДАБИЁТЛАР

1. Cynthia Roberts. Leadership and Social Construction: Stereotype meets Prototype. Conference. Midwest Academy of Management at: Kansas City. 2007.
2. John C. Maxwell. Developing the leader within you. – Nashville, TN: Thomas Nelson Inc., 1993.
3. Лидерство. Серия «Harvard Business Review 10 лучших статей» / Пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2016. – 224 с.
4. Евтихов О.В. Эффективное лидерство. учеб. пособие. Сиб. гос. аэрокосмич. ун-т. – Красноярск, 2012. – 132 с.
5. Зуфарова М.М. Умумий таълим мактаби ўқувчиларида етакчилик қобилиятини шакллантириш. – Т.: “Fan va texnologiya”, 2012. – Б.84.
6. Hamdan Said. The effectiveness of student leadership training programs in public universities of Malaysia. Dissertation doctor of educational leadership. Idaho state university. 2006. – 180 p.
7. Бендас Т.В. Психология лидерства: Учебное пособие. СПб.: Питер, 2009. – 448 с.
8. Романовский А.Г., Михайличенко В.Е., Грень Л.Н. Педагогика лидерства: монография. – Харьков: НТУ «ХПИ», 2018. – 496 с.
9. <https://www.rhodeshouse.ox.ac.uk>.

УДК: 39:316 (575.1)

Барно УБАЙДУЛЛАЕВА,
Ўзбекистон Миллий университети профессор в.б.
E-mail: barnomashrab@mail.ru

"FOLK ISLAM" VIEWS AT "NORINJON BOBO" SHRINE

Abstract

This paper aims to illustrate on the attitudes and perceptions of the shrines that are still preserved in the mentality of the people of the Khorezm oasis. The article reveals the essence of the concept of international Islam based on the views of a number of authors. Some shrines show the traditions and ideas of "folk Islam". Besides that, there are compared the difference between the instructions in Orthodox (based on the Qur'an) Islam and the customs in the shrines. It also, analyzes the reasons for the peculiarities of the Narynjon Bobo shrine.

Key words: shrine, Khorezm, oasis, Islam, folk Islam, people, Central Asia, saints, Sufism, tomb, worship, Norinjon bobo, stones.

ПОВЕРИЙ ОТНОСЯЩЕГОСЯ НАРОДНОМУ ИСЛАМУ В СВАТИЛИЩЕ НОРИНДЖОН БОБО

Аннотация

В статье рассматривается отношение и восприятие народом святынь, которые до сих пор сохраняются в менталитете жителей Хорезмского оазиса. В статье раскрывается сущность концепции народного ислама на основе взглядов ряда авторов. Некоторые из святынь отражают традиции и идеи «народного ислама». Сравнивается разница между наставлениями в ортодоксальном (основанном на Коране) исламе и обычаями в святынях. Также анализируются причины особенностей святилища Наринджон Бобо.

Ключевые слова: святыня, Хорезм, оазис, ислам, народный ислам, народ, Средняя Азия, святые, святость, Суфизм, гробница, поклонение, Норинджон бобо, камни.

“НОРИНЖОН БОБО” ЗИЁРАТГОҲИДА “ХАЛҚОНА ИСЛОМ”ГА ОИД ҚАРАШЛАРНИНГ КЎРИНИШЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақола Хоразм воҳаси халқи менталитетида ҳозиргача сақланиб келаётган зиёратгоҳларга бўлган муносабатлар ва тасаввурларни ёритишга қаратилган. Мақолада қатор муаллифларнинг нуқтаи назарларини келтириш асосида халқона ислом тушунчасини моҳияти очиқ берилган. Айрим зиёратгоҳлар мисолида “халқона ислом”га оид урф-одат ва тасаввурлар кўрсатилган. Ортодоксал (Қуръонга асосланган) исломдаги кўрсатмалар ва зиёратгоҳлардаги удумлар ўртасидаги фарқ қиёсланган. Шунингдек, Норинжон бобо зиёратгоҳидаги ўзига хос иримларнинг сабаблари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: зиёратгоҳ, Хоразм, воҳа, ислом дини, халқона ислом, халқ, Марказий Осиё, азиз-авлиёлар, муқаддас, сўфийлик, қабр, сифиниш, Норинжон бобо, тошлар.

Кириш. Ҳозирги пайда дунёда глобаллашув ва маданиятларнинг қоришиб кетишуви шароитида турли халқлар маданиятидаги ўзига хос уникал, анъанавий қарашлари, қадриятлари каби “эگزотик” жиҳатларни билиш ва кўришга қизиқиш тобора ортиб бормоқда. Шу боис, сўнгги йилларда Ўзбекистонда ҳам зиёрат туризмига ҳам алоҳида эътибор қаратилиб, Президентнинг 2018 йилдаги «Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш бўйича қўшимча ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида» Фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг “Муқаддас қадимжолар, зиёратгоҳлар, масжидлар ва қабристонларни ободонлаштириш ишларини ташкил этиш тўғрисида”ги Қарори бўйича чора-тадбирлар амалга оширилмоқда[1]. Хоразм воҳасида кўп зиёратгоҳлар

мавжуд бўлиб, воҳа зардуштийлик динининг ватани сифатида ҳам эътироф этилади.

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review)

Халқ турмуш тарзида исломий ва исломга қадар бўлган қарашларнинг уйғунлашган ҳолда амалда намоён бўлишини “халқона ислом” тарзида ифодаланишга анча вақт бўлди. Совет этнографиясида “халқона ислом” тушунчаси ўтган асрнинг 20-30- йилларидан қўлланила бошлади ва кўплаб олимларнинг тадқиқот мавзусига айланди.

Мазкур масалда Марказий Осиёда В.Н. Басилов[3,4,5], О.А.Сухарева, И.М.Жабборов[9], С.Н. Абашин[2] ва бошқа олимлар[11, 16] кенг қўламли тадқиқотлар олиб борганлар. Халқона исломнинг бир кўриниши бўлган зиёратгоҳлар контекстида Хоразм воҳаси ҳам Г.П.Снесарев[20,21,22], К. Л.Задихина[10],

М.В.Сазонова[19], Я.Ф.Фуломов[30], Ю.В.Кнорозов[14,15] каби этнолог ва археологлар томонидан атрофлича тадқиқ этилган. Аммо, шунга қарамай, глобаллашув ва ўзгаришлар шароитида халқона ислом кўринишларига баҳо бериш ўз долзарблигини йўқотмайди, деб ўйлаймиз. Айни пайтда ҳудудий ва этник ўзига хосликни ҳам эътиборга олиш лозим. Сабаби, «исломнинг маҳаллий анъаналарга мослашуви унинг турли халқларда локал шакллари келтириб чиқарди. Яъни, ислом этикоди муайян халқ маданий муҳитга кирар экан, маҳаллий этикодий қарашлар, анъаналар, урф-одат ва маросимларга тўкнашди ҳамда уларнинг таъсирига учради[3: 139]. Бундай ҳодиса диншуносликка оид адабиётларда “ортодоксал”, “расмий”, “классик” исломдан фарқ қилиб, “халқона”, “қундалик-маиший” (бытовой) ислом деган ном билан юритилган[6,7,8,17].

- Тадқиқот методологияси (Research Methodology)

Мақола этнографик дала тадқиқотлари асосида ёритилган ва бунда муаллифнинг бевосита кузатуви ҳам маълум хулосаларни чиқаришда муҳим ўрин тутган. Методологик жиҳатдан Г.П.Снесарев ва И.Гольдциерларнинг ёндашувларига асосланган. Г.П.Снесарев Хоразмдаги зиёратгоҳларга аجدодлар култи қолдиқлари сифатида қараган бўлса, И.Гольдциер авлиёлар култини аجدодлар култининг янги кўриниши сифатида изоҳлайди. Унинг фикрича, “авлиёлар култи нисбатан қадимийроқ бўлган динларнинг қолдиқлари кириши учун қулай каналга айланди. Босиб олинган ҳудудларнинг аҳолиси сиғиниб юрган собиқ мажусийлик худолари янги этикодлари билан боғлиқ ҳолда мусулмонларнинг муқаддас авлиёси сифатида қайта тикланди[6:65].

Марказий Осиё халқлари диний этикодлари бўйича етук мутахассис В.Н. Басилов ҳам мусулмонларнинг диний ҳаётида муҳим рол ўйнавчи авлиёлар култи қадимий кўпхудолик анъаналари таъсирида шаклланган бўлиб, ҳозиргача минтақадаги мусулмонлар турмуш тарзига катта таъсир кўрсатишини қайд этган[3:6].

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results)

Маълумки, аслида ислом дини азиз-авлиёлар ва уларнинг қабрларини муқаддас деб билиш, уларга сиғинишни қоралайди. Бундай амаллар ҳаром, ширк келтириш билан тенглаштирилади. Қуръонда: “Албатта, Аллоҳ ўзига (бирор нарса) шерик қилинишини кечирмайди. Бундан ўзга (гуноҳлар)ни (Ўзи) хоҳлаган кишилар учун кечиргай. Кимда-ким Аллоҳга ширк келтирса, демак, у (тўғри йўлдан) жуда узокқа адашибди”[28:116] деб кўрсатилган.

Қуръон ва сунналарга асосланган араблар ўзлари босиб олган ҳудудларда исломгача бўлган этикодларни йўқ қилиш учун қаттиқ кураш олиб борганлар. Шунга қарамай, исломнинг ёйилиши билан ҳудудда (Марказий Осиё Б.У.) кўплаб “муқаддас жойлар” пайдо бўлди ва кишилар уларни

зиёрат қила бошладилар. Буни В.П.Литвинов кўплаб мажусий персонажлар мусулмонаштирилган “туркистон модели”даги “авлиёлар култи” деб баҳолайди[13].

Айрим олимларнинг фикрича, XIV – XV асрларда Марказий Осиёда кенг ёйилган суфийлик (тасаввуф) тариқати маълум бир жиҳатлари билан анимизм ва шаманизмга яқин бўлгани учун шу мазмундаги диний тасаввурларнинг сақланиб қолишига асос бўлган. Сўфийлик тариқатининг асосий тамойили, бу инсон махсус маросим (зикр) орқали Аллоҳга эришиш мумкин эканлигига ишонишдир. Шу тарзда сўфийлик тариқати намोёндалари азиз-авлиёларнинг руҳи (кўпчиликда арвоҳи) инсон ва Аллоҳ ўртасида воситачи бўлади, деган халқона ислом этикоди пайдо бўлди. Хорижлик тадқиқотчи Шомфай Кара халқона исломнинг бу кўринишини «Arwakhism», деб номлайди, чунки, этикодлар тизимида мусулмон аждодлари, авлиёлар марказий фигура саналади”[26].

Хоразм воҳаси ҳудудида ҳам сўфийлик таълимоти кенг ёйилган бўлиб, ана шундай сўфийлик (тасаввуф) тариқати пирлари ва уларнинг авлодлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар сифатида Султон Увайс, Юсуф Ҳамадоний, Абдул Қодир Ғилоний, Нажмиддин Кубро, Исмомут ота, Паҳлавон Маҳмуд қабиларни кўрсатиш мумкин.

Машҳур рус тадқиқотчиси В.В. Радлов қайд этганидек, “Туркистоннинг кўплаб кўчманчи халқларининг мажусийлик этикодига хизмат қилган жойлари мусулмон “авлиёси” билан боғланган тарзда сиғиниш объекти бўлиб қолаверди[18]. Ўтмишда мажусийлар ибодатхонаси ўрнида мусулмон зиёратгоҳи жойлашуви халқона ислом ва қадимий этикодларнинг боғлиқлигини аниқ кўрсатади. Уларнинг айримлари ҳатто ўтмишдаги номларини сақлаб қолганлар[3:75].

Маълумки, мустақиллик даврида зиёратгоҳлар ва муқаддас қадамжолар обод этилиши билан бир вақтда уламолар томонидан зиёрат қонун қоидалари ҳам кенг тарғиб қилина бошлади. Ана шундай қоидаларга кўра: Мусулмонлар фақат ҳажарул асвад – қора тошни ўпиши мумкин ва Қаббадан бошқа жой тавоф қилинмайди[27].

Қабр аҳлига (шу жумладан, ҳар қандай азиз-авлиё қабрига Б.У.) назр қилиш, жонлиқ сўйиш, шам ёқиш, латта боғлаш каби ишлар оғир гуноҳ саналади. Зиёрат талабларига кўра, қабристонга имкон қадар таҳоратли, пок ҳолда кирган афзал. Шунингдек, шариатда тўсиш талаб қилинган жойларини тўсиб турадиган кийим билан кириш керак. Аврат очиқ ҳолда кириш мумкин эмас. Ясан тусан қилиб кириш макруҳ саналади [25]. Аммо этнографик кузатишлар жараёнида кўпчилик бу қоидаларга амал қилмаслигига амин бўлди. Зиёратгоҳларга борилганда Қабба атрофини тавоф қилиб айлангандек йўл тутиш, қабрда ётган авлиё ёки бошқа зотлардан ҳожатини раво қилинишида мадад сўраш, уларга атаб жонлиқлар сўйиш ҳамда мазор атрофидаги дарахтларга турли иримлар билан

латта кийкимлари ёки иплар боғлаб кетиш ҳоллари хануз мавжуд.

Норинжон бобо зиёратгоҳида зиёратга келганлар мақбара ёнидаги ҳовлида тегирмон тошлар ва катта оғир тошлар устига ўз ниятларини белгиси сифатида кичик тошларни қўйиб кетар экан. Ахборотчиларнинг айтишича, аксарият фарзанди касал бўлаверадиган, ёки фарзанд кўра олмаганлар шундай тошчаларни қўйиб, “бола ҳам шу тошдек мустаҳкам бўлсин” ният қилишади[32]. Шу ўринда мазкур зиёратгоҳ ҳақида озгина маълумот бериб ўтамиз.

Норинжон қалъаси Элликқалъа туманида жойлашган. Афсоналарга кўра Норинжон бобо яъни, Валий Абдулло Норинжоний Муҳаммад алайҳиссалом пайғамбаримиз даврида яшаган ва Хоразмда Ислоҳ динини ўтроқ аҳолига тарқатиш учун келган шайхдир. Эски ривоятларда учрайдиган ва маҳаллий аҳоли ўртасида сақланиб келган афсоналарга қараганда Норинжон бобо мақбараси бир неча марта эшма кумлар тагида қолиб кетган[33].

Ҳозирги кунда археологик ва қўлёзма маълумотлар ёрдамида Норинжон қалъаси VII-XIV асрларга тегишли ёдгорлик эканлиги аниқланди. VIII аср бошларидаги араблар истилосидан сўнг қалъа вайронага айланган бўлиши эҳтимол. X-XI асрлар қалъа қайта тикланиб, атрофи мудофаа девори билан ўраб олинди[29]. Сўнгги даврда топилган қабртош Муҳаммад ибн Мусо ибн Довуд Абу Абдуллоҳ ан-Норинжонийнинг яшаган даврига аниқлик киргизди. Ундаги ёзувда шайхнинг X аср бошларида вафот этгани ва у қалъанинг ғарбий девори ёнига дафн этилгани айтилган. Демак, Норинжоний бобо аслида тарихий шахсдир. Даврлар ўтиб, у одамлар назарида каромат соҳиби, авлиё даражасига кўтарилган. Зиёратчилар унга дуо ўқиб мурожаат қилиш орқали ўзларининг соғлиғи, иши, бахти, фарзанд кўрмаслик ва бошқа шу қабилар билан боғлиқ муаммоларини бартараф бўлишига ишонадилар.

И.Гольдциер, мусулмонларнинг азиз авлиёларга сиғиниши турли тарзда намоён бўлиб, бу хилма-хиллик исломни қабул қилган халқнинг этнографик ва географик шароитига боғлиқ, бу унга халқона тус беради дейди. Унинг назарида этнографик шароитлардан ташқари, одамларнинг психологик эҳтиёжи ҳам азиз авлиёлар руҳига сиғинишни тақозо этади[7]. Олимнинг фикрича, “қундалик турмуш билан боғлиқ хилма-хил ташвишларга ва хоҳишларга эга бўлган оддий диндор билан Аллоҳ ўртасида ўтиб бўлмас катта масофа бор, уни нима биландир тўлдириш эҳтиёжи катта. Уни шундай воситачи кучлар билан тўлдирмоқ керакки, бу кучларга оддий диндорнинг

ишончи бўлсин, ҳамма одамлардан, замин у осмондан юқорида ҳудудсиз юксакликда ўтирувчи Аллоҳдан кўра ана шу воситачи куч диндорга яқинроқ бўлмоғи, унинг онгига сиғмоғи лозим”[7].

Таниқли олим И. Гольдциернинг инсонда эътиқодга руҳий эҳтиёж мавжудлиги ҳақидаги фикри қўшилиш мумкин. Бизнингча, одамларнинг зиёратга бориш ва азиз авлиёларга мурожаат қилиш эҳтиёжлари ислом динида беш фарздан бири бўлган ҳаж зиёратига бўлган эҳтиёж билан ҳам боғлиқ. Илтижоларини Аллоҳга етказиш эҳтиёжи ва мусулмон сифатида ҳаж зиёратини амалга ошириш маъсулияти инсонни ҳаж қилишга ундайди. Аммо ҳаж зиёратини амалга ошириш учун хоҳиш, вақт, интилишдан ташқари, катта маблағ ҳам керак. Ахборотчиларимизни айтишича, ҳозирги пайтда ҳажга бориш учун 40 миллион сўмдан кўп маблағ керак бўлади[34]. Агар Ўзбекистонда энг кам иш хақи 679 330 сўм, оддий ўқитувчининг ойлик маоши 1,7- 1,8 миллион атрофидалигини эътиборга олсак бу маблағни йиғиш қанчалик қийинлиги маълум бўлади.

Энди нима учун айнан тошлар деган савол туғилади. И.Гольдциер Муқаддас жой сифатида қабрларга сиғинишни “буюм ва нарсаларга сиғиниш билан боғланиб кетади”[7:14] дейди. Шу мазмундаги эътиқод фанда “фетишизм” номи билан юритилади. Аммо, бизни мисолимизда қабрга эмас, айнан авлиё руҳига илтижо қилинапти. Бундан ташқари, илтижо Қуръондаги оятлар билан дуолар ўқиб бўлингандан сўнг қилинади. Демак, зиёратчилар аввал Аллоҳга мурожаат қилишади, сўнг руҳлардан сўрашади. Бизнингча, бу ўринда тошлар фетиш эмас, шунчаки, ният қилиниганини белгиси, унинг материал кўринишидаги рамзий ифодасидир. Ниятни кўриб бўлмайди, тош эса дарров кўзга ташланади. Шунингдек бу ерда юктириш магиясига доир тасаввурни англаш мумкин. Тошлардаги мустаҳкамлик, ниятнинг собитлиги билан боғланади.

Хулоса. Юқорида келтирилган маълумотлар, биринчидан, халқона ислом тушунчаси ислом динининг ҳар бир ҳудудда қадимдан мавжуд бўлиб келган диний тасаввурлари билан қоришувидан шаклланган амалий турмуш тарзига мос диний эътиқодни англатишини билдиради.

Иккинчидан, Хоразм воҳасидаги зиёратгоҳлар бу ҳудудда халқона ислом кўринишлари ўзига хослигини яққол кўрсатади.

Учинчидан, азиз авлиёларга сиғиниш (авлиёлар култи) локал жиҳатлар фақат географик, этнографик ҳолатлар билангина боғлиқ бўлмай, балки шу билан бирга, маҳаллий аҳолининг менталитети ва иқтисодий шароитлар билан ҳам уйғундир.

АДАБИЁТЛАР

1. «Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш бўйича қўшимча ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида» Фармони // ПФ-5326 –сон 03.02.2018// <https://lex.uz/docs/3548467>; ВМҚ, 120 –сон 15.02.2018 <https://lex.uz/docs/3560605>.

2. Абашин С.Н. Ислам и культ святых в Средней Азии // Этнографическое обозрение. 2001. № 2. – С. 128–131.
3. Басилов В.Н. Культ святых в исламе. – М., 1970. – 143 с.
4. Басилов В.Н. Избранники духов. – М., 1984. – 208 с.
5. Басилов В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1992. – 328 с.
6. Гольдциер И. Культ святых в исламе (Мухаммеданские эскизы). – М., 1938. – 180 с.
7. Гольдциер И. Ислои ҳақида маърузалар. – Т.: “Академия”, 2001. – Б. 48.
8. Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки. – М., 1986. – 208.
9. Жабборов И.М. Ўтиқод, одат, одоб. – Т.: Ўзбекистон, 1967. – 39 б.; Худолар, авлиёлар ва одамлар. – Т.: Ёш гвардия, 1985. – 144 б.
10. Задыхина К.Л. Узбеки дельты Амударьи // ТХАЭЭ. – М.: АН СССР, 1952. Т. I. – С. 318–426.
11. Каландаров Т.С. Святители Западного Памира // Полевые исследования Института этнологии и антропологии РАН. – М., 2002. – С. 218–239.
12. Литвинов В. П. Мусульманское паломничество в царской России: историко-антропологический аспект: на примере Туркестана 1865 – 1917 гг. – М., 2007 // <https://www.dissercat.com/content/musulmanskoe-palomничество-v-tsarskoi-rossii-istoriko-antropologicheskii-aspekt-na-primere-> (22.12.2020)
13. В.П. Литвинов "Народный ислам" как синтез язычества и мусульманской религии в Туркестане: паломнический аспект // <https://cyberleninka.ru/article/n/> (18.12.20)
14. Кнорозов Ю.В. Мазар Шамун-наби (некоторые пережитки домусульманских верований у народов Хорезмского оазиса) // Советская этнография. 1949. № 2. – С. 86 – 97.
15. Кнорозов Ю.В. Шаманский зикр в подземелье Мазлумхан-сулу // Этнографическое обозрение. 1994. № 6. – С. 91–96
16. Огудин В.Л. Места поклонения Ферганы как объект научного исследования // Этнографическое обозрение. 2002. № 1. – С. 63–79.
17. Поляков С.П. Традиционализм в современном среднеазиатском обществе. – М., 1989. – 112 с.
18. Радлов В.В. Из Сибири: Страницы дневника. – М., 1989. 749 с.
19. Сазонова В.М. К этнографии узбеков южного Хорезма // ТХАЭЭ. – М.: АН СССР, 1952. Т.1. – С. 247–318
20. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М., 1969. – 336 с.
21. Снесарев Г.П. Под небом Хорезма (Этнографические очерки). – М., 1973. – 135 с.
22. Снесарев Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – М., 1983. – 213 с.
23. Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане. – Т., 1960. – 86 с.
24. Сухарева О.А. К вопросу о культе мусульманских святых в Средней Азии // Труды Института истории и археологии АН УзССР. – Т., 1951. Вып. 2. – С. 159–178.
25. Усмонхон Алимов Қабрларни зиёрат қилиш // <https://hidoyat.uz/44125> (24.12.2020)
26. Шомфай Кара Д. Шаманизм в народном исламе тюрков Центральной Азии // <http://www.libed.ru/knigi-nauka> (24.12.20)
27. Қабристон зиёрати одоблари // islom.uz/maqola/1605 (22.12.2020)
28. Қуръони Карим (Таржима ва изохлар муаллифи Алоуддин Мансур). – Тошкент: Чўлпон, 1992. – 540 с.
29. Ғайратдин Хўжаниёзов Норинжон қальаси ва Норинжон бобо мажмуаси// Tamaddun nuri, 2018-yil, 2-sop. –Б. 16.
30. Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиши тарихи. – Т.: ЎзССР ФА, 1959. – Б.32, 90, 98–99
31. Муаллиф қайди, Хива шаҳри, 2018 йил.
32. Муаллиф қайди. Урганч шаҳри, Маърифатчи маҳалласи, 2019 йил.
33. Муаллиф қайди. Беруний тумани, 2018 й.
34. Муаллиф қайди, Урганч шаҳар, Навруз маҳалласи, 2019 й.
35. Арабчада ширк – Аллоҳни шериги бор, деб билиш, кўпхудоликни англатади//<https://uz.wikipedia.org/wiki/Shirk>

UDK: 94:902(575.1)

Ахмеджан ЮСУПОВ,
Урганч Давлат Университети ўқитувчиси
E-mail: yusupov89a@mail.ru

ТТА Урганч филиали “Ижтимоий фанлар” кафедраси мудири PhD З.Қ. Абидова тақризи асосида

COVERAGE OF INFORMATION ABOUT THE SAK TRIBES IN ANCIENT WRITTEN SOURCES

Annotation

In the article is examined and analyzed the reflections of the Saka tribes in ancient written sources. Among them are ancient inscriptions about the nomadic Saka tribes that lived in the steppes of Central Asia - Behistun, rock inscriptions of Nakshi Rostam near Persepolis, inscriptions on the statues of Hamadon and Darius I, as well as information from Greco-Roman historians - Herodot, Strabon, Diodor, Quint Curti Ruf and Arrian.

Key words: “Sakā”, “Saka”, “saka tigraxauda”, “saka xaumovarka”, “Eastern Iran”, “tur”, “danu”, “oksus”.

ОСВЕЩЕНИЕ СВЕДЕНИЙ О ПЛЕМЕНАХ САКОВ В ДРЕВНИХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ

Аннотация

В статье исследуются и анализируются отражения сакских племен в древних письменных источниках. Среди них древние надписи о кочевых сакских племенах, обитавших в степях Средней Азии - Бехистун, наскальные надписи Накши Рустама близ Персеполя, надписи на статуях Хамадона и Дария I, а также сведения греко-римских историков - Геродот, Страбон, Диодор, Квинт Курций Руф и Арриан.

Ключевые слова: “Sakā”, “Сака”, “сака тиграхауда”, “сака хаумоварка”, “Восточных Иран”, “тур”, “дану”, “Оксус”.

ҚАДИМГИ ЁЗМА МАНБАЛАРДА САК ҚАБИЛАЛАРГА ОИД МАЪЛУМОТЛАРНИНГ ЁРИТИЛИШИ

Аннотация

Мақолада сак қабилаларининг қадимги ёзма манбаларда акс этиши кўриб чиқилган. Жумладан Ўрта Осиё даштларида яшаган кўчманчи чорвадор сак қабилалари ҳақидаги қадимги – Бехистун, Персеполис шаҳри яқинидаги Накши Рустам қоятош ёзувлари, Хамадон ва Доро I ҳайкалидаги битиклар, шунингдек юнон-рим тарихчиларидан – Геродот, Страбон, Диодор, Квинт Курций Руф, Арриан асарларида тилга олинган маълумотлар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: “Sakā”, “Сака”, “сака тиграхауда”, “сака хаумоварка”, “Шарқий Эрон”, “тур”, “дану”, “Оксус”.

Кириш. Кўчманчи чорвадор сак қабилалари ёзма манбаларда илк бор қадимги форс битикларида (милоддан аввалги VI аср охирилари – милоддан аввалги V аср) “Sakā” шаклида тилга олинган, дастлаб бу атама “юрт”, “ўлка”, “мамлакат” каби тушунчаларни англатиб, сўнгра алоҳида қабилаларга нисбатан қўлланилган[20], яъни “Sakā” аввал топоним, кейин этноним маъносида ишлатилган.

Доро I нинг Бехистун ёзувларида 23 та бўйсундирилган мамлакатлар каторида кўчманчилар юрти “Сака” деб аталган[33]. Шунингдек шу ёзувларнинг бошқа жойида Доро I га қарши қўзғолон кўтарган мамлакатлар ичида “Сака” ҳам қайд этилган[34].

Хамадон битикларида шох Доро I нинг давлати, унинг қатталиги ва ҳудудий чегараларига тегишли шундай маълумот мавжуд: “Суғд ортидаги Сака мамлакатидан Эфиопиягача, Ҳиндистондан Лидияга қадар подшолик”[35]. Юқорида

келтирилган барча мисолларда “Сака” мамлакат сифатида таърифланган.

Бироқ Доро I нинг давлат пойтахтларидан бири Персеполис шаҳри яқинидаги Накши Рустам қоятош ёзувларида “сака тиграхауда” (ўткир учли кигиз қалпоқ кийиб юривчи саклар) ва “сака хаумоварка” (ичимлик хаомага сиғинувчи саклар) ҳамда денгиз ёки дарёнинг “ортида яшовчи саклар” тилга олинган[23]. Шунингдек Суза шаҳрида топилган Доро I ҳайкалидаги битикларда Хоразмдан кейин “ботқоқлар ва тупроқ ўлкаси саклар” тилга олинган[36].

Шу ўринда ёзувларнинг хронологияси эътиборга молик. Мил. авв. V асрнинг бошларига келиб, Ливия, Миср, Ўрта ер денгизидан тортиб Ҳинд воҳасига қадар улкан қадимги Форс подшолигига асос солинди. Юнон тарихчиси Геродотнинг ҳисобларига кўра, подшолик таркибини 70 дан ортиқ мамлакатлар, элатлар ва қабилалар ташкил этган[6]. Чорвадорлар ичида

саклар турли катта этник гуруҳлардан иборат бўлган.

Беҳистун ёзувлари бошида Кир II ва Камбиз ҳукмдорлардан Доро I га мерос қолган давлат таркибидаги мамлакатлар санаб ўтилган. Шу сабабли кўчманчилар юрти дастлаб умумий “Сака” тушунчаси билан белгиланган. Сўнгра битикларнинг якуний қисмларига келиб, Сака мамлакатидagi сака-тиграхаудаларга қарши юришлар ҳақида эълон қилинган ва Доро I нинг бошқа ёзувларида (Накши Рустам, Суза) сакахаумоварка, сака-парадрайя (денгиз ортидаги саклар), сака-парасугдам (Суғд ортидаги саклар) турли қабилалар сифатида тилга олинган[22], яъни уларга алоҳида этнонимга эга бўлган этник аҳамият берилган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Сак-массагетлар тарихи ёзма манбалар асосида XIX асрнинг охириларидан, Ғарб шарқшуносларининг асарларида ёритила бошланган[2]. Европа тарихшунослигида В. Гейгер, И. Маркварт, Ж. Прашек ва А. Германн ишларида Ўрта Осиёга тегишли “Шарқий Эрон” атамаси қўлланилган, яъни ғарбий – эроний тилли форслар ва мидияликларга нисбатан минтақада жойлашган элатлар ва қабилалар шарқий-эроний тилларида сўзлашувчи аҳоли сифатида ёритилган. Бироқ географик жиҳатдан Ўрта Осиёни “Шарқий Эрон” тушунчаси билан боғлаш ва талқин қилиш ҳақиқатга жавоб бермайди. Шунга қарамай “Шарқий Эрон” атамаси XX асрнинг 70 йилларида чоп этилган айрим ишларнинг сарлавҳасида ва матнида ҳам ўрин топган[13].

Тадқиқотчилар кўчманчи қабилаларнинг тарихини ёритиш жараёнида ёзма манбаларда акс этган қадимий географик тасаввурларга, яъни, Каспий ва Орол денгизи, Амударё ва Сирдарёга тегишли маълумотларга эътибор беришган. Маълумки, Ўрта Осиё дашт чорвадор қабилалари яшаган жойлар билан боғлаш мумкин бўлган дастлабки географик ва ҳудудий номлар “Авесто” да тилга олинган. Денгиз Ворукаша, дарёлар Ранха ва Вахви Датия шулар жумласидандир[4].

Денгиз Ворукаша ва дарёлар атрофида “тур” ва “дану” каби кўчманчи қабилалар яшаган. Б.А. Литвинскийнинг ёзишича, “Авесто” нинг “тур, туронлик” қабилалари қадимги форс ёзувларида “сака – саклар” деб ёритилган[19], яъни турлар сакларнинг аجدодлари бўлган.

С.П. Толстов ва Я.Ғ. Ғуломов “Ранха, Аранха, Аранг” атамаларини (гидронимларини) Амударё номи билан боғлаганлар[29]. Ранха (Ранга, Раха) дарёсини Сирдарё ва Волга дарёлари билан қиёслаш аъъанаси мавжуд[11]. Антик давр муаллифларининг асарларида Амударё – Аракс ва Окс, Оксус, Сирдарё – Яксарт деб номланган. Хоразм, бактрияликлар ва суғд тиллари ёзувларида Амударё “Вахш”, “Вахшу” деб аталган[16].

Д.Ш. Қурбонова “Оксус” тушунчасидан Амударё “Ўкуз” номи ва аксинча “Ўкуз” атамасидан “Оксус” гидронимининг келиб чиқишига доир

фикрлар мавжудлигини уқтириб ўтади. Бу борада тадқиқотчи В.А. Лившицнинг маълумотларига асосланиб, “Вахшу” тушунчаси билан боғлиқ шахсий исмларнинг маҳаллий (хоразм, суғд, бактрия ёзувларида) ва юнон тилли шакллари қиёслашган. Жумладан, маҳаллий Вахшуарта исмининг юнонча варианты – Оксарт, Вахшуваздах-Оксубароз, Вахшебуак – Оксебоакес, Вахшудата – Оксудатес. Д.Ш. Қурбанова қиёслаш натижаларини ҳисобга олиб барча исмларида бошланғич “Вахшу” атамаси юнонча “Окс” деб аталади ва мазкур юнон тушунчасининг “Ўкуз” сўзи (гидроними) билан ҳеч қандай алоқаси йўқ деган хулосага келган[15].

Адабиётларда Доро I нинг сака тиграхаудаларга қарши юришининг йўналишини аниқлаш муаммоси эътиборга молик. Бу масалага В.В. Струве, А.А. Фрейман, М.А. Дандамаев, Ж. Балкер, Г. Кемерон, Г. Харматта тадқиқотлари бағишланган[28]. Бу даражада турли йилларда мавзуга қизиқиш унинг баҳсли жиҳатлари билан белгиланган.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Мақола илмий даражада эътироф этилган тарихий методлар – тарихийлик, қиёсий мантиқий таҳлил, таҳлил, кетма-кетлик, ҳолислик, жамлаш тамойиллари асосида ёритилган.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

“Сака” этнонимининг келиб чиқиши, унинг этимологияси кўп жиҳатдан ноаниқдир. Бу муаммо Г. Бейли, Р. Фрай, В.И. Абасев, Б.А. Литвинский ва И.М. Оранскийлар томонидан кўриб чиқилган. Г. Бейли “сака” атамасининг “сак” ўзагидан (“кучли”, “енгил бўлмоқ”) келиб чиқиб, мазкур тушунчани “эркак”, “эр” маъносида, изоҳлашни таклиф қилган[1]. Р. Фрай бу фикрга қўшилганига ўхшайди[31], И.М. Оранский мазкур этимологияни жуда ишончли деб ҳисоблаган[21]. Масалага доир маълумотлар Б.А. Литвинскийнинг монографиясида келтирилган[18]. Баъзи бир шарқшунослар “сака” сўзини кўчманчи қабилаларнинг тотеми “ит” маъносида талқин қилиш лозим деб, мўғул тилидаги нўғай қабиласининг “кучук” номи билан солиштирганлар[32]. Аммо саклар ва мўғуллар даври тарихи орасида катта хронологик тафовутлар бор ва уларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ.

Кир II ва Доро I нинг Ўрта Осиёга юришлари натижасида дашт чорвадор қабилаларига оид маълумотлар билан қадимги юнон тарихчилари танишиб олишган. Ўрта Осиё ўтроқ аҳоли вакиллари ва саклар Доро I ва Ксеркс кўшинлари таркибида форсларнинг Юнонистонга юришларида иштирок этишган (мил. авв. 490-480 йиллар). Форс подшолиги таркибига кирган қадимги ўрта осиеликлар – суғдийлар, бактрияликлар, хорасмийлар ва саклар Миср, Бобил ва Сузадаги форсларнинг ҳарбий колониялари ҳамда хунарамандчилик устахоналарида хизмат қилганлар.

Геродот Ўрта Осиёда ҳеч қачон бўлмаган, шу сабабли бу минтақа ва унинг аҳолиси ҳақида ўзи эшитган ҳикоялари ва суриштириб турли

маълумотларни йиғиш асосида “Тарих” асарида сакларни 11 марта ва массагетларни 19 марта тилга олган[24].

Геродотнинг айтишича, Бобил, бактрияликлар ва мисрликлар билан бир қаторда саклар Кир II нинг ҳарбий юришларига тўсиқ бўлиб турган[7]. Юнон тарихчисининг саклар ҳақидаги ҳикоялари, асосан, юнон-форс урушлари воқеалари билан боғлиқдир. Мисол учун, подшо Ксеркс қўшинлари таркибидаги сакларни Геродот қуйидагича тасвирлайди. “Саклар (скиф қабиласи) тик турган ўткир учли қалпоқлар, иштонлар кийиб, саклар камони ва ханжарлар билан қуролланганлар. Ундан ташқари уларда икки қиррали ҳарбий болталар-сагарислар мавжуд бўлган. Ушбу қабила (айнан скиф қабиласи) амирғий саклар деб номланган. Ахир форслар скифларнинг барчасини саклар деб аташган”[9].

Аҳамонийлар қўшинидаги саклар, форслар, мидияликлар ва бактрияликлар билан баравар бу қўшиннинг ҳарбий мағзини ташкил этишган[17]. Сак қабиалари форс қўшинларини қўп миқдорда доимий ҳарбий ҳаётга ўргатилган суворий ўқчилар билан таъминлаган. Улар Миср, Бобил ва бошқа мамлакатларда жойлашган форс ҳарбий гарнизонларида хизмат қилган[12].

Персепол шаҳрида Доро I ва Ксеркс саройидаги баланд ҳашаматли ападана – зинанинг ён томонига ўрнатилган катта тош тахталарга ишланган турли халқларнинг (23 та гуруҳ) ўлпон келтириш манзараси бўртма тасвирларида саклар ҳамда хорасмийлар бошқа халқлардан (мидияликлар, эламийлар, мисрликлар, лидияликлар ва ҳ.к.) фарқли равишда қуролланган ҳолда тасвирланган (калта ханжар-акинак ва ҳарбий ойболта-сагарис билан)[30]. Бу борада Персепол тасвирлари ва Геродотнинг саклар яроғ-аслаҳалари тўғрисидаги маълумотлари бир-бирига мос келади.

Марафон жангида (мил. авв. 490 йил) сакларнинг отлик қўшини ўз жасурлигини намоён этиб, жанг майдонининг марказ қисмидаги юнон жангчиларини чекинишга мажбур қилган[8]. Саклар саботлилиги, Геродотнинг ёзишича, Фермопил ва Платея жангларида (мил. авв. 480-479 й) намоён бўлган[10].

Саклар Иккидарё оралиғидаги Форс подшолигининг колонияларида лидияликлар, фригияликлар, мисрликлар ва хиндлар билан бирга хизмат қилишган. Улар қуроллар, кийим-кечак ва озиқ овқат маҳсулотлари билан таъминланган. Ёзма манбалардан Эроннинг шимоли-ғарбидаги “Сакасена” жойининг топоними, Сакея деган байрам удумлари ва Сакита исмли сак жангчиси маълум[25].

Баъзи тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, массагетлар айнан сак қабиаларнинг ҳарбий уюшмасини ташкил қилганлар. Ўз пайтида немис олими И.Маркварт “массагетлар” номини “masya” – “балиқ” сўзи маъносидан келиб чиқиб “балиқхўрлар” ёки “улуғ саклар” ва “улуғ гетлар”

сифатида изоҳлашни таклиф қилган[3]. Мазкур масала баҳсли бўлиб қолмоқда.

Страбон қуйидагича ёзади: “Каспий денгизидан бошлаб, скифларнинг аксарият қисми дайлар деб аталади. Улардан шарқда жойлашган массагетлар ва саклар қабиаларининг ҳар бири ўзининг номига эга. Уларнинг умумий оммаси кўчманчилардир”[26].

Саклар ҳақида турли ёзма маълумотлар Македониялик Александр юришлари даврига тўғри келади. Тарихчилар Диодор, Квинт Курций Руф, Арриан ва бошқа антик давр муаллифларининг асарларида сак қабиаларини умумий ном билан “скиф, скифлар” деб аташ расм бўлган.

Аррианнинг айтишича, саклар Осиёда яшовчи скифлар қабиаларидан бўлиб, улар Доронинг бевосита иттифокдошлари эди[5], яъни бу пайтда саклар форсларга бўйсунмаганлар.

Римлик тарихчи Квинт Курций Руфнинг хоразмликларнинг подшоси Фратаферн (Аррианнинг асарида Фарасман) кўчманчи массагетлар ва дахлар билан бирлашганлиги ҳақида маълумотлари диққатга сазовордир[14]. Бу воқеа мил. авв. IV асрга, Хоразм подшолигининг ривожланиш даврига тўғри келади. Страбоннинг ёзишича, Александр Спитаменни кетидан қувиб юрганида, “шимолий кўчманчилар” (яъни саклар) устига қўшин тортмоқчи эди, бироқ Спитамен “варварлар” (кўчманчилар) томонидан ўлдирилгандан сўнг, бу ниятдан воз кечган[27].

Шундай қилиб илк ёзма манбаларда Оролбўйи аҳоли тарихига оид маълумотларни археология материаллари билан қиёслаш заруратининг масаласи илгари сурилди.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Таҳлил қилинган ёзма манбалар сак қабиалари тарихининг мил. авв. VI-IV асрларига оид бўлиб, улар айрим сиёсий жараёнларни, ижтимоий-иқтисодий масалалар ва маданиятни ўрганишга ёрдам берган. Қадимги манбаларда мавжуд маълумотлардан турли давр тадқиқотчилари фойдаланишган.

Саклар тарихи ва маданиятини ўрганишда қадимги форс битиклари ва юнон тарихчиларининг маълумотлари муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар турли авлод тадқиқотчилари томонидан қўриб чиқилган. Ёзма манбалар форс подшолигининг (Кир II, Доро I) ички ва ташқи сиёсати билан боғлиқ ҳолда кўпроқ талқин қилинган, шунингдек XIX аср охиридан бошлаб шарқшунослар томонидан сакларнинг этимологияси, уларнинг ҳудудий жойлашиши, тарихий географияси ва ижтимоий тизимига доир масалалар илк бор илгари сурилган.

XX асрнинг 40 йиллари охирига қадар билдирилган фикр-мулоҳазаларни илмий фаразлар деб талқин қилиш лозим. Ғарб шарқшунослари Ўрта Осиёда бўлмаганлиги туфайли, улар мавжуд тарихий-географик ахборот ва географик хариталар маълумотларидан фойдаланиб, сак-массагетларнинг ҳудудий жойлашуви чегаралари ва тарихий этногеография масалаларини аниқлаб беришга

харакат қилганлар. Бу борада амалга оширилган тадқиқотлар ўз хусусиятларига кўра муайян тарихий натижалардан йироқ бўлсада, улар сакларнинг

ўрганилишида манбашунослик, тарихий география ва этник картографияси илмий йўналишига асос яратди.

АДАБИЁТЛАР

1. Bailey H.W. Languages of the Sakas // Handbuch der Orientalistik. Bd. IV. – Leiden-Köln, 1958. – P. 133.
2. Geiger W. Ostriranische Kultur in Altertum. – Erlangen, 1882. – 520 s.; Marquart I. Untersuchungen zur Geschichte von Eran. – Göttingen, 1896. – 258 s.; Prašek J. Geschichte der Meder und Perser bis zur makedonische Eroberung. – Gotha, 1906. Bd. I. – 282 s.; Herman A. Alte Geographie des unteren Okusgebiets. – Berlin, 1914. – S. 21-32.
3. Marquart I. Untersuchungen zur Geschichte von Eran. – Göttingen, 1896. – S. 78.
4. Авесто. Яшт китоби / М. Исҳоқов таржимаси. – Тошкент: Шарк. – Б. 17, 24, 26.
5. Арриан. Кн. III, гл. 8, 3.
6. Геродот. История. В девяти книгах / Перевод Г.А. Стратановского. – Л.: Наука, 1972. – Кн. III, 89-94.
7. Геродот. Кн. I, 153.
8. Геродот. Кн. VI, 113, IX, 7.
9. Геродот. Кн. VII, 64.
10. Геродот. Кн. VIII, 113.
11. Гиришман Р. Иран и миграции индоариев и иранцев // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н.э.). – М.: Наука, 1981. – С. 140-144.
12. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана. – М.: Наука, 1980. – С. 229.
13. Дьяконов И.М. Восточный Иран до Кира (к возможной новой постановке вопроса) // История иранского государства и культуры. – М.: Наука. – С. 122-154.
14. Квинт Курций Руф. История Александра Македонского / Пер. и примеч. под ред. В.С. Соколова. – М.: МГУ, 1963. – Кн. VIII, 8.
15. Курбанова Д.Ш. Хоразм воҳасининг қадимги ва илк ўрта асрлар маънавий маданияти. – Тошкент: А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2015. – Б. 151.
16. [16] Лившиц В.А. Надписи и документы // Калалы-гыр 2. Культурный центр в Древнем Хорезме IV – II вв. до н. э. – М.: ИВЛ, РАН, 2004. – С. 190.
17. Литвинский Б.А., Пьянков И.В. Военное дело у народов Средней Азии в VI-IV вв. до н.э. // ВДИ. – М., 1966. №3. – С. 36-52.
18. Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира». – М.: Наука, 1972. – С. 156-159.
19. Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира»... С. 156
20. Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении. – М.: Наука, 1979. – С. 14.
21. Оранский М.А. Иранские языки ... С. 14, примечание 5.
22. Оранский М.А. Иранские языки в историческом освещении... С. 14.
23. Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – Б. 32.
24. Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда... Б. 34.
25. Страбон. География, В 17 книгах / Пер. Г.А. Стратановского. – М. – Л.: Наука, 1964. – Кн. XI, VIII, 4-5; Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана... С. 293.
26. Страбон. География... – Кн. XI, VIII, 2.
27. Страбон. Кн. XI, гл. XI, 3.
28. Струве В.В. Поход Дария на саков - массагетов // Известия Академии наук. Т. 3. – М., 1946. №3. – С. 231-250; Фрейман А.А. Пленный враг Дария-скиф Скуна // Известия Академии наук. Т. 7. – М., 1948. №3. – С. 235-240; Дандамаев М.А. Поход Дария I против скифского племени тиграхауда // Краткие сообщения Института народов Азии. – М, 1963. №61. – С. 175-187; Balcer J.M. Darius Scythian expedition // Classical Philology. Vol. 76, 1972. – P. 241-258; Cameron G.G. Darius the Great and his Scythian (saka) campaign. Bisutun and Herodotus // Acta Iranica. Vol. 4, 1975. – P. 77-88; Harmatta G. Darius expedition against the Saka tigraxauda // Studies in the sources on the history of Pre-Islamic Central Asia. – Budapest, 1979. – P. 19-28.
29. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко – археологического исследования. – М.: МГУ, 1948. – С. 53; [] Фуломов Я. Г. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. – Тошкент: Фан, 1959. – Б. 292.
30. Уилбер Д. Персеполь / Пер. с англ. Е.Л. Власовой. – М.: Наука, 1977. – С. 70-71.
31. Фрай Р. Наследие Ирана / Пер. с англ. В.А. Лившица и Е.В. Зеймяля. – М.: Наука, 1971. – С. 69.
32. Фрай Р. Наследие Ирана... С. 69, примечание 59.
33. Хрестоматия по истории Древнего Востока. Бехистунская надпись Дария I / Перевод В.И. Абаева. – М.: Высшая школа, 1980. Ч. II. – С. 24.
34. Хрестоматия по истории Древнего Востока... С. 26.
35. Хрестоматия по истории Древнего Востока... С. 36.
36. Эдаков А.В. Новые надписи Ахеменидов // ВДИ. – М., 1976. №2. – С. 91-95.